

В4 К93.
А 4С

Тамура
Кітапханасы

АЛТЫНСАРИН

Кел, балалар,
оқылқ

Ыбырай

24 503
А 46

АЛТЫНСАРИН

Кел, балалар,
оқылық

Өлең, әңгімелер мен
мақал, жұмбақтар

Ыбырай

352519

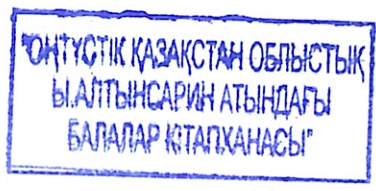
25

+

+

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
2006

ББК 74.00
А 46

ӨЛЕҢДЕР

СӨЗ БАСЫ

* * *

Бір құдайға сиынып,
Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Істің болар қайыры
Бастасаңыз алдалап,
Оқымаған жүреді
Қараңғыны қармалап.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқысаңыз, балалар,
Шамнан шырақ жағылар.
Тілегенің алдыңнан
Іздемей-ақ табылар.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Мал дәулеттің байлығы
Бір жұтасаң жоқ болар,
Оқымыстың байлығы
Күннен-күнге көп болар,
Еш жұтамақ жоқ болар.

Алтынсарин Ы.

А 46 Кел, балалар, оқылық. Өлең, әңгімелер мен мақал,
жұмбақтар. – Алматы: «Атамұра», 2006. – 168 бет.

ISBN 9965-34-392-6

Бұл жинаққа халқымыздың аса көрнекті ағартушысы, жазушы, этнограф, фольклоршы, қоғам қайраткері Ыбырай Алтынсариннің әңгіме, өлеңдері мен этнографиялық очерктері топтастырылған. Жаңашыл педагогтің жастарды білім алуға, өнерге, ғылым жолына түсуге үндеген ой-тұжырымдары бүгінгі оқырмандары үшін де өзекті екені анық.

А 4303000000-025 хабарландырусыз – 2006
418(05) – 2006

ББК 74.00

ISBN 9965-34-392-6

© Алтынсарин Ы., 2006
© «Атамұра» баспасы, 2006

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Сиса көйлек үстінде
Токуменен табылған...
Сауысқанның тамағы
Шокуменен табылған...
Өнер-білім бәрі де
Окуменен табылған.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Надандықтың белгісі —
Еш ақылға жарымас.
Жайылып жүрген айуандай
Ақ, қараны танымас.
Аяңшыл ат арымас,
Білім деген қарымас.
Жөн білмеген наданға
Қыдыр-ата дарымас.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу деген шыны-ды,
Тұрған сайын шыныққан...
Оқу білген адамдар
Май тамызған қылыштан...
Білмегенді білуге
Есті бала тырысқан,
Есер бала ұрысқан.

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Әлпештеген ата-ене
Қартаятын күн болар.
Қартайғанда жабығып,
Мал таятын күн болар.
Ата-енең қартайса —
Тіреу болар бұл оқу.
Қартайғанда мал тайса —
Сүйеу болар бұл оқу!

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

Оқу білген таниды
Бір жаратқан құдайды,
Танымаған құдайды
Неғылғанда ұнайды...
Шырағым адам болғай деп,
Ата-енең жылайды.
Баладан қайыр болмаса,
Баланы неге сұрайды?!

Кел, балалар, оқылық,
Оқығанды көңілге
Ықыласпен тоқылық!

* * *

Өнер-білім бар жұрттар
Тастан сарай салғызды.
Айшылық алыс жерлерден,
Көзіңді ашып-жұмғанша
Жылдам хабар алғызды.
Аты жоқ құр арбаны
Мың шақырым жерлерге
Күн жарымда барғызды.
Адамды күстай ұшырды,
Мал істейтін жұмысты
От пен суға түсірді.
Отынсыз тамақ пісірді,

Сусыздан сусын ішiрдi.
Теңiзде жүздi балықтай,
Дүниенi кездi жалықпай,
Бiлгендерге осылар —
Бәрi дағы анықтай.
Бiлмегенге танықтай,
Бiз де бекер жатпалық
Осыларға таныспай.
Ат өнерi бiлiнбес,
Бәйгеге түсiп жарыспай.
Желкiлдеп шыққан көк шөптей,
Жаңаөспiрiм достарым,
Қатарың кеттi-ау алысқа-ай,
Ұмтылыңыз қалыспай!
Бiз надан боп өсiрдiк
Иектегi сақалды,
«Өнер — жiгiт көркi» деп
Ескермедiк мақалды...
Бiз болмасақ, сiз барсыз,
Үмiт еткен достарым,
Сiздерге бердiм батамды!..

БАЛҒОЖА БИДIҢ БАЛАСЫНА ЖАЗҒАН ХАТЫ

Үмiт еткен көзiмнiң нұры балам,
Жаныңа жәрдем берсiн құдайтағалам;
Атаң мұнда анаңмен есен-аман,
Сүйiп сәлем жазады бүгiн саған.

Атаңды сағындым деп асығарсың,
Сабакқа көңiл берсең басыларсың;
Ата-ананды өнер бiлсең асырарсың,
Надан боп, бiлмей қалсаң аһ ұрарсың.

Шырағым, мұнда жүрсең нетер едiң?
Қолыңа құрық алып кетер едiң.
Тентiреп екi ауылдың арасында
Жүргенмен не мұратқа жетер едiң?

БҰЛ КIМ?

Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған.
Түн үйқысын төрт бөлiп,
Түнде бесiк таянған.

Аялы қолда талпынтқан,
Қаймақты сүттей қалқытқан.
Суық болса жөргегiн,
Қорғасын оқтай балқытқан.

Айналасына ас қойып,
Изенi көлдей шалқытқан.
Қолын қатты тигiзбей,
Кiрлi көйлек кигiзбей,
Иiсiн жұпар аңқытқан.

ӨСИЕТ ӨЛЕҢДЕР

* * *

Жаратты неше алуан жұрт бiр құдайым,
Тең еттi бәрiмiзге күн мен айын.
Адамның адам бiткен баласымыз,
Қайсың бөлек тудың деп айырайын!

Бәрiмiз бiр адамның баласымыз,
Жiгiттер, бiр-бiрiңе қарасыңыз!
Өмiр деген бес күндiк кетер өтiп,
Атаң барған орынға барасыңыз!

Пайғамбар бұрынғы уақытта Дәуiт өткен,
Патша боп бұл дүниеге даңқы кеткен.
Отыз ұлым бар ғой деп көптiк ойлап,
Құдайым отызын да әлек еткен...

Жылаған Дәуiт патша тоба қылып,
Өзiнiң бенде екенiн сонда бiлiп,

Мұнан соң Тақ-Сүлеймен туды дейді,
Отыз ұлға бір өзін жора қылып.

Ескендір¹ патша болып дүниені алған,
Қалмаған бұл жалғанда ешбір арман.
Жалғыз-ақ өлмеске айла табамын деп,
Ізденіп мәңгі суын соған барған.

Мәңгіден су ішкенге өлім болмас,
Ескендір мұны сұрап білгені рас.
Су әпкел деп жіберді уәзірлерін,
Уәзірі қасындағы Қыдыр Ілияс.

Екеуі барды суға, судан ішті,
Бір кесе патша үшін және алысты.
Енді қайтып жүрелік деп тұрғанда,
Бір адамға сол жерде көзі түсті.

Сұрасты мұнда отырған неткен жансыз,
Қарасақ келбетіңе мұсылмансыз?
Сонда ол кісі өз жайын баян етті:
— Мен-дағы бір патша едім еш күмәнсіз.

Өлмеске мен де осындай талап еттім,
Бір күні осы суға келіп жеттім.
Әрбір іс уақытында қызық екен,
Ақыры өз басыма азап еттім.

Бір заман әлек болды барша елім,
Қалмады қыдырмаған ешбір жерім.
Кемдіктің неше түрлі бәрін көріп,
Ах енді елім болса маған дедім!

Дүниені неше айналып, неше кездім,
Өз жаным мен денемнен өзім бездім.
Маған өлім бермеді құдайтағала,
Енді тастап дүниені мұнда келдім.

¹ Ескендір — Александр Македонский.

Ах деді, Қыдыр Ілияс қайтып келді,
Сонда да кеседегі суын берді.
Ішейін деп Ескендір ұмтылғанда,
Су Ескендір аузына бармады енді.

Тағы да Тақ-Сүлеймен неғылмады,
Өмірін соңындағы шағындады.
Наушеруан¹ діні кәпір әділ өтті,
Дозаққа соның үшін жағылмады.

Бүзбаңыз әділдікті бұл мал үшін,
Жиясыз оны-дағы бір жан үшін.
Әзәзіл періштенің бастығы екен,
Не болды тәкаппарлық қылған үшін?

Әйіпті сегіз жылдан мың құрт жеді,
Болыпты бөлек-бөлек соның тәні...
Мал-жаннан, ұру, туған бәрі безіп,
Далада жалғыз жатып «алла» деді.

Малды алды, баланы алды, сабыр етті,
Дұшпандар мысқыл атып жәбір етті.
Разымын не берсең де құдайым деп,
Бәрін де қабақ шытпай қабыл етті.

Қорлама кем адамды болсаң дана,
Кәріпті құдай сүйсе неді шара?!
Ер болған сиыр бағып Зеңгібаба,
Пір болды түйешіден Ойсылқара.

Ұмытпа бай болдым деп бір құдайды,
Жер жұтқан қайырсыздан Қарынбайды.
Мекенін білемісіз қайда қалды,
Жомарттық қылған үшін Атымтайды.

Иманды ер құдайынан ұялады,
Ұялып иесінен сый алады...
Ренжітпе бенде болсаң бейшараны,
Кәріп көңілі бір сынғақ бияла-ды...

¹ Наушеруан — ескі замандағы Иран патшасы.

* * *

Араз бол, кедей болсаң үрлықпенен,
Кете бар кесе басың шындықпенен!
Қорек тап бейнеттен де тәңірің жәрдем,
Телмірме бір адамға мұңдықпенен.

Адамға бір өзіндей көзің сүзбе,
Бір әділ қазнасы кең патшаңды ізде!
Қорексіз еш пендесін қалдырмайды,
Жаратқан бір тәңіріңнен күдер үзбе!

* * *

Мақтанба бақыттымын деп бағыңызға,
Қартаймақ қиын сауда тағыңызда.
Іске аспай бақ-дәулеттің қалуы оңай,
Басыңнан бағың тайған шағыңызда.

Мақтанба сұлуың деп ажарыңа,
Ажарсыз адамдарды ал назарыңа!
Злиха, Жүсіппенен сұлу өткен,
Тұрмаған ажар ара ажалына!

* * *

Жүйрікте болмайды көрік сыналмаған...
Бақ тайса ерге дәулет құралмаған...
Меңзеген асқар тауға есіл көңіл,
Дүниеде еш нәрседен тына алмаған!

* * *

Арық мал жан жолатпас бір жалданса,
Пенде ойлар кемімеймін деп бір малданса.
Қадамы өзіз ердің ұзамайды,
Жігітке бақыт шіркін сырт айналса.

Ағайын жат болады алыс болса,
Болады жат та жақын таныс болса.
Достарың, дұшпан түгел табалайды —
Аяғың бір нәрседен шалыс болса!

* * *

Асылы залымдардың лайланды,
Дүниені маған десең шыр айналдыр,
Ит үрер жақсыға да, жаманға да,
Қылмағы бірақ залал құдайдан-ды.

* * *

Азған елдің хандары,
Тақ үстінде отырғандары.
Жарлыдан алып байларға,
Сыйлар берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің қожасы,
Қыдырып келер есікке,
Бұл үйде кім бар екен деп,
Көзін салар тесікке.
Балаларын бастырып,
Қатындарын састырып,
Төрге қарай ұмтылып,
Тамақ үшін қылқынып,
Дуа қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің молдасы,
Үлкен болар сәлдесі,
Аса бауыр қылмаңыз,
Оның рас емес олдасы.
Көрмей-білмей біреуге,
Куәлік берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің билерінің,
Барар болсаң алдына,
Алым бермей тамағына,
Қарар ма ол сенің әліңе?
Қорадағы малына,
Төре берсе керек-ті.

* * *

Азған елдің байлары,
Ұрлық тұтар басын-ай.
Қайда дәулетті адам болса,
Берер соған асын-ай.
Көзін сүзіп бір кәріп,
Төгіп келсе жасын-ай.
Бермек түгіл бейшараны
Масқара қылса керек-ті.

* * *

Азған елдің адамына
Айтсаң тілінді алмағай,
Кетсе шарлап жия алмағай,
Бір тәңірден ұялмағай.
«Бүгін тоба қылмайын,
Ертең тоба қылайын.
Қашан тоба қылғанымша,
Үзіп-жұлқып алайын» деп,
Өлшеп берген өмірін
Зая қылса керек-ті...
Береке кеткен елдерде
Күн қысқарса керек-ті.
Алатаудай атаға
Ұл қышқырса керек-ті.

ӘЙ, ДОСТАРЫМ!

Әй, достарым, жігіттерім,
Болмасқа болушы болма,
Қолыңнан келсе қыл қайыр,
Кісіден алушы болма.
Жақсының жүзі жәндетті,¹

¹ Жәндетті — ажарлы деген мағынада айтылған.

Бір көруің қанібетті,
Жаманның ісі міндетті,
Зар берсе¹ алушы болма!
Жоғары қарап оқ атпа,
Өзіңнің түсер қасыңа!
Ақылсыз жанды досым деп,
Басыңды қосып сыр айтпа.
Күндердің күні болғанда,
Ол жаман айғақ болар басыңа!
Бар күшінді сынаспай,
Балуандармен күреспе.
Таң боларсың әлемге.
Сөз боларсың көлемге.
Ақылсыз дастан — ақылды
дұшпан артық,
Дұшпаныңнан бір сақтан!
Сырты майда, іші қан,
Ел ішінде жар-жора,
Достарыңнан бір сақтанғанда, мың
сақтан!

ӘЙ, ЖІГІТТЕР!

Әй, жігіттер, үлгі алмаңыз,
Азған елдің ішінен.
Алыс-алыс қашыңыздар,
Зияндасты кісіден.
Жақсыны көзден салмаңыздар,
Жақсыдан қапыл қалмаңыздар.
Өзі болған ерлердің,
Аяғынан алмаңыздар.
Әр елге, әр жұртқа алтын
сақа табылмас!
Бас ауырса бақсыларды,
Алып келіп бақтырарсың.
Жазықсыз жануарды сойып,
Өкпеменен қақтырарсың.

¹ Зар берсе — жалынса да деген мағынада.

Жын-бөлекет қашады деп,
Тұмар алып тақтырарсың.
Білмес надан еткен істен
Ешбір қайыр табылмас.
Алған жарың жаман болса,
Бір тәңірге көп налырсың.
Жарым сондай болса екен деп,
Көрінгенге көз саларсың.
Әзелде маңдайыңа нені жазса соны

аларсың,

Бөріңізге қасы қара, қызыл жүзді табылмас!
Қатының өлсе қарыс ұрып қаларсың,
Аны-мұны қармалап,
Және біреуді аларсың,
Бір кеткен соң қамқор әке-шешен
табылмас!

ЖАЗ

Сәуірде көтерілер рақмет туы,
Көрінер көк жүзінде қаз бен қуы.
Көктен жаңбыр, таулардан сулар жүріп,
Жайылар жер жүзіне қардың суы...
Ұшпақтың бір сәулесі жерге түсіп,
Өсірер жерден шөпті нұрдың буы!..

Жақындар құдайымның көктен күні,
Тең болар жарлықпенен күн мен түні.
Аспаннан рақымменен күн төнгенде
Қуанып қыбырлайды ыныс-жыны.
Ұйқыдан көзін ашқан жас балаша,
Жайқалып шыға келер жердің гүлі.

Шапақтан бұлты шығар мұнарланып,
Жаңбырлы күндер түсер тұманданып.
Адамзат нәр ауасын судай жұтар,

Жетпеген үлкендікке жас балалар,
Шөл тартқан айуандарша құмарланып,
Жүгірер ойдан-қырға жұмарланып...

Сәуірде алуан-алуан жауар нөсер,
Нөсердің қуатымен жер шөбі өсер.
Көкорай дүние жүзі шалғын болып,
Жын, айуан, адамзат баурын төсер.
Жан-жәндік рақат тауып тұру үшін,
Ұшпақтан хош иісті желдер есер.

Сәуірдің әрбір күні дертке дәрмен,
Құдайым дәрмен бол деп етер пәрмен...
Бір малы шаруаның екеу болып,
Қыстаудан ел шығады алуан-алуан.
Күлісіп, құшақтасып әзіл етер,
Әйелдер көш жөнелтіп кейін қалған...

Жүгірер киік, құлан тау мен қырда,
Қуанып, ықыласпен келген жылға...
Алыстан мұнарланған сағымдары
Шақырып тұрар күліп кел деп мұнда!..
Көл бұзылып, көк шығып қойнын ашса,
Қаңқылдап қонар оған қаз бен тырна...

Адамзат сайран етер көңілі жай,
Секіріп ойын салар құлын мен тай.
Қой маңырап, сиыр мөңіреп шат болады,
Тасиды күркіреп өзен мен сай.
Аяғын алшақ басып түйе шығар,
Жаратқан мұнша таңсық жаббар құдай!

Кеш болса күн қонады таудан асып,
Шапаққа қызыл алтын нұрын шашып,
Аһ ұрып шүкірлікпен құшақтасар
Рақатпен кеш уақытында неше асық...
Боз үйден таң алдында күйеу шықса,
Артынан қарар жары жүзін басып.

358519

Оңтүстік Қазақстан облыстық
Ы. АЛТЫНСАРИН АТЫНДАҒЫ

Құдайға шүкір етер жас пен көрі,
Бердің деп жанға рақат мұндай дәрі!
Жын-айуан, адамзат, құрт-құмырсқа
Разылық бір құдайға асар зары.
Қырда орман, жер жүзінде бәйшешектер,
Шуылдап шүкір етер мұның бәрі!

ӨЗЕН

Таулардан өзен ағар сарқыраған,
Айнадай сәуле беріп жарқыраған.
Жел соқса, ыстық соқса бір қалыпта,
Аралап тау мен тасты арқыраған.

Көңілің суын ішсең ашылады,
Денеңде бар дертіңді қашырады.
Өксіген оттай жанып жануарлар,
Өзеннен рақат тауып басылады.
Қынарда¹ тілсіз тұрған тоғайлары
Шуылдап желмен бірге бас ұрады...

Он мың мал айдап өтсең де лай қалмайды,
Тасыса су бармаған сай қалмайды.
Тасыған өзен судың қуатымен
Көк шалғын шөп бітпеген жай қалмайды.

Ел қыстап күн көреді жанабында²,
Дәм болар алуан-алуан балығында...
Тас таста, алтын таста сынамаққа,
Сонда да аққан өзен қалыбында!

Қүдіретін құдайымның көресің бе,
Не нәжіс тоқтар өзен денесінде...
Арыстан демалуға суға кірсе,
Балықтар шымшып ойнар терісінде...

¹ Қынарда — жағасында.

² Жанабында — маңайында.

ӘДІЛДІК КӨРМЕГЕНІ ҮШІН БІР ТӨРЕГЕ АЙТЫЛҒАН СӨЗ

Тақсыр-тақсыр дегізіп тамсандырдың,
Сөйтіп жүріп аяққа қан салғыздың.
Жан жүрмейтін ісіме жан алғыздың,
Ақырында малымнан құр қалғыздың!

Оразаның түбіне мақсым жетер,
Азған елдің түбіне тақсыр жетер.
Әділдіктен хан тайса наным кетер,
Жылай-жылай жарлының малы кетер.

Ай, тақсыр, бұл дүние өтер-кетер,
Мал иесі де артыңнан қуып жетер.
Жарлылар да бір табар әділ қазы,
Таразылы күн болса арыз етер!..

АНАНЫҢ СҮЮІ

Кім сендерді, балалар, сүйе-тұғын,
Қуанышыңа қуанып, қайғыңа күйе-тұғын?
Түн ұйқысын төрт бөліп, кірпік қақпай,
Шешең байғұс дамылсыз жүре-тұғын.

Кім сендерді, балалар, тербететін,
Еркелетіп, ойнатып, сергітетін?
Жалқау болсаң, балалар, жаман болсаң,
Камқор анаң көз жасын көлдететін.

Кім сендерді сағынар шетке кетсең,
Ғылым іздеп, тез қайтпай, көпке кетсең?
Ұмытпа, ең кемінде жұлдыз сайын,
Хат жазып тұр, төбесі көкке жетсін.

Кім сағынар сендерді келгеніңше,
Құлындарын көзімен көргеніңше?
Сендер қайтып келгенде адам болып,
Еш арманым болмас дер өле-өлгенше.

«ҚАЙЫРЫМДЫ» ТҮЛКІ

Бір мерген бозша құсты атып алды,
Қоймады өлтіріп-ақ жалғыз жанды.
Басында бір ағаштың үш баласы,
Шырылдап ұясында жетім қалды.

Ана жоқ таситұғын тамақ, жемді,
Күн көрер бишаралар қайтіп енді.
Шулаған балапанның даусын естіп,
Сөз сөйлеп аянышты түлкі келді.

«Алда, сорлы, мүсәпір балалар-ай!
Жасынан өлген екен аналары-ай!
Көбелек, шыбын аулап күн көретін,
Жоқ екен бишаралар шамалары-ай!

Ай, құстар, тыңдаңыздар құлақ салып,
Кезекпен жем тасындар ұшып барып.
Асырау бұл үшеуін емес қиын,
Етіңдер аз күн қайыр, бөліп-жарып.

Көкек құс, жүнің түлеп жүр ғой бекер,
Азырақ жетім үшін жұлсақ нетер?
Қайырдың бұл дүниеде жетімге еткен,
Басқа еш сауабына бар ма жетер.

Бозторғай, қарап тұрма сен де текке,
Жүрсің ғой бекер шарлап, ұшып көкте.
Даладан, тоғайлардан тамақ ізде,
Бұлардың үшеуіне көп керек пе.

Сар мойын, ер жетті ғой балаларың,
Бөледен құдай сақтар бірер-жарым.
Бұлардың күндіз-түні жанында бол,
Жоқтатпа пақырлардың аналарын.

Қарлығаш, сен келтірсең маса, шыбын,
Бұларға о да қорек болар тығын.
Осындай жұрт жабылған сауап іске,
Ұят қой кіріспеске жарықтығым.

Сандуғаш, не қылайын сені қайрап,
Қоярсың оқтын-оқтын өзің сайрап.
Көңілін бір азғана көтермекке,
Зарлының жетім қалған соры қайнап.

Достарым, осындай бір іс етелік!
Жастарды жетім қалған кісі етелік!
Езгілер орманда да бар екенін,
Осындай сауап іспен көрсетелік!»

Тұрғанда түлкі сөйлеп сауап жолды,
Риза боп естігеннің көңілі толды.
Аштыққа шыдай алмай үш балапан,
Ағаштан төмен жерге түсіп қонды.

Жұрт жинап, жақсы кеңес қылған түлкі,
Зарланып, жетімді аяп тұрған түлкі,
Аузына үшеуін де қағып салды,
Өзі екен нағыз «құдай ұрған» түлкі.

ЕГІННІҢ БАСТАРЫ

(И. Крыловтан)

Бір адам жас баласын жанына алды,
Екеуі сайран етіп кетіп қалды.
Қыдырып әрі-бері жүрді-дағы,
Егінші егін еккен жерге барды.

Аралап, әр егінді қарап жүрді,
Кезі еді пісіп тұрған егін түрлі.
Бастарын дөнге толған төмен салып,
Бидайлар бейне тағзым етіп тұрды.

Жалғыз-ақ бір бидай түр көкке қарап,
Бейне бір жалғыз өзін көпке санап.
Баланың сол бидайға көзі түсіп,
Білмекке кетті көңілі жөнін сұрап.
Құбылып, бидайлар түр басын салып,
Маужырап, ырғатылып, нұрға қанып.

Әй, әке, мұның мәнін түсіндірші,
Бір іске тұрмын өзім қайран қалып.
Бұл бидай көтеріп түр басын көкке,
Қарайды шекірейіп өзге көпке.
Өзіне өзгелерін теңгермейтін,
Соншама бұл бидайдың дәні көп пе?

ҚАРҒА МЕН ТҮЛКІ

(И. Крыловтан)

Ашығып түлкі жүрді жапандарда,
Тамақ іздеп жол шекті сапарларға...
Еш нәрсені көре алмай келе жатса,
Көзіне түсті алыстан жалғыз қарға.

Жүгіріп түлкі соған жетіп келді,
Қарға ағаштың басында мұны көрді.
Тістегені аузында тәтті ірімшік,
Оны көріп түлкі-екен сөйлей берді:

— Қарға батыр, әр сөзің күміс, алтын,
Сырттан тілеу тілейді барша халқың.
Қарға-екендей дүниеде әуез жоқ деп,
Осылайша шығады сыртқа даңқың.

Сандуғаш, бұлбұлдарды көріп едім,
Жүзінді бір көруге келіп едім.
Даусыңды бір шығаршы, шаттанайын,
Сырттан асық болғаннан өліп едім.—

Басын салып құйрығын былғаңдатып,
Екі көзін қарғаға қылмаңдатып,—
«Қарға тақсыр, көзім жасын көріңіз»,— деп,
Жыламсырап сөйлейді жылмаңдатып.

Масаттанып бұл қарға сілкінеді,
Ішін тартып миықтан бір күледі.
«Арып-ашып алыстан келген шығар
Көңілі тынып кетсінші, шіркін»,— деді.

Мақтау сөзге семіріп судай тасып,
Пәрменінше «қарқ!» етті ауызын ашып.
Қарқ еткенде ірімшік жерге түсіп,
Оны кетті түлкі-екен ала қашып.

ЕЛ АУЗЫНАН ЖИНАЛҒАН ПОЭЗИЯЛЫҚ НҮСҚАЛАР

БІР ХАНҒА БІР БИДІҢ ЖАМАНДАРДАН ҚОРЛЫҚ КӨРГЕНДЕ АЙТҚАН СӨЗІ

Ау, хан ием, хан ием,
Айды бұлт күрсайды,
Ай түнергенге ұқсайды,
Күнді бұлт күрсайды,
Күн жауарға ұқсайды.
Көгілдірін ерітіп
Көлдегі қулар шулайды,
Көп ішінде бір жаңғыз
Көп мұнайып жылайды,
Күйбеңдескен көп жаман
Сөзі тигенге ұқсайды...

Алып-алып, алып-алып, алып басқан
Арабы торым өзіңсің.
Балдағы жауһар сап алтын,
Алдаспаным өзіңсің.

Білерде-білмес не демес,
Тақсыр, менің бір күнде
Сен бармай тапқан кебемсің.

Ау, тақсыр, сен — алтынсың, мен —
бұлмын,

Сен — жібексің, мен — жүнмін,
Сен — сұңқарсың, мен — құмын.
Сен — сұлтансың, мен — құлмын.
Шын шабытың келгенде
Сом жүрегім аяман,

Саған дұшпан, маған жау,
Шыбын да жаным пидамын!
Мен көргенде мынау Еділден
шыққан ызашық

Тебінгіге жетер-жетпес су еді,
Жарқыратып бұл күнде
Оны теңіз етсе Тәңірі етті.
Жағасына біткені қыршын тал еді,
Жапырағын жайқалтып
Оны терек етсе Тәңірі етті.
Тебінісіп келгенде
Тебінгінің астынан
Ақ айбалта суырған
Тең атаның ұлы едік, тақсыр,
Сенің даражанды артық етсе Тәңірі етті.
Алтынды кесе сары бал
Мен алсам сізге сұнармын.
Тал мойныма қол артсаң
Күліктен де бек ұнармын,
Көбең семіз торыңмын,
Көп құлыңның бірімін,
Тақсыр! Сен мені бір күнде,
Жаманыңмен тең көрдің,
Жақсыңнан мені кем көрдің!
Жаманыңмен тең көріп,
Жақсыңнан мені кем көрген соң,
Мен ойладым, сұлтаным,
Сен есенде, мен сауда,
Ұялы берікке қос артып,
Ырысымды сендейін
Сегіз қиыр төрт тарапты іздермін...

ОРАҚ БАТЫРДЫҢ БАЛАСЫ ӘЛІБЕК МЫРЗАНЫҢ БІР ХАНҒА АЙТҚАН СӨЗІ

Садағына шалма салдырған,
Садағының бауларын
Сары алтынға малдырған,
Қайыңнан жонған көп оқтың

Кезін терең ойдырған,
Дұшпанына айбар болсын деп
Мысыр деген қаланың
Тауығының жүнін қойдырған.
Құйқылжыған құла шұбар ат мінген,
Ішігі берен түлкіден,
Шапаны қытай-құлпыдан.
Ат үстіне мінгенде
Құм сағыздай созылған,
Қызыл-шұбар жай тартқан,
Жай тартқанда қолы ұзын,
Жауырыны жазық, мойны ұзын,
Маңдайы қарыс керілген,
Алыстан таудай көрінген.
Қарсы келген дұшпаны
Қойдай үркіп серілген.
Садағын сала асынып,
Қылышын қия байланып,
Айдынды Орақ, ай Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ.
Орақ сынды еріңіз
Қарны ашқан күнінде
Сендей ханның баласын
Қарсақтай қайраңға ұрып өлтірген
Мен сол хан Орақтың ұлымын!
Мен күңіреңтсем оңалтпан,
Атамның атын жоғалтпан.
Бес түлеген бөрімін,
Белге соқсаң жығылман;
Кенеулі қара бұлтпын,
Қаба жаумай ашылман.
Буырылша аттан мықтымын,
Бұғалық салсаң тоқтаман.
Ұсталар соққан болатпын,
Үстіме дұшпан жолатпан.
Балуандық, батырлық,
Ерлік етгім жасымнан.
Жеті атаға жеткенше
Алтынды ту түскен жоқ
Әлі күнге басымнан;

Асылымды сұрасаң,
Қан жұқпас қара алмастан асылмын,
Сеніңменен сегізінші жұртты алған
Мен Орақтың ұлымын,
Тіліме нансаң пұсырман!
Қылышының жүзінен
Қызыл қырмызы қан төгілген.
Дұшпаны қойдай сөгілген,
Алаштан ұран шақырса
Үстіне ауыр әскер жиылған.
Алыстан дұшпан көргенде
Қара бір қасы қиылған.
Көкпеңбек темір киінген,
Екі талай жер болса,
Бір тәңіріге сыйынған...
Түрікпеннен барып мал тапқан,
Арыстаннан барып су татқан,
Қараңғыда жол тапқан,
Қапияда сөз тапқан,
Тумай атым жазылған,
Шаппай ізім қазылған,
Ашулансам тап құландай тарпымын¹,
Әкемді өлтіргенің жасырман.
Ет жүрегім сескеніп
Әруағымды қашырман,
Алдыңа келіп алдияр деп бас ұрман!
Арқада жатқан құланмын,
Ашылмас қара тұманмын.
Көлденең жатқан жыланмын,
Жұрттан озған сұңқармын.
Басымды тартып тұрсаң да
Арыстандай бұлқармын;
Айқай салсаң қызармын,
Айшылық тауың бұзармын.
Темірден шынжыр салсаң да
Қаһарлансам үзермін.
Байталдай жұртың күзермін.

¹ Тарпаңмын мағынасында.

Мен қандай көзел тұқымы
Дуды көрсе құтырған,
Қабырғамнан жардырып
Қаратып өтімді алдырман,
Балам мың болмақтан санда бол,
Сеніңменен бір тоғыспай басылман!!!

СЕЙІТАХМЕТ ДЕГЕН ЖІГІТТІҢ ҮЙІНЕ ТҮСІРМЕГЕН ҚҰРБЫСЫНА АЙТҚАН СӨЗІ

Атақты Торы байдың баласы едің,
Жігіттің өзің теңді сарасы едің.
Бұрынғы атаң салған дабыл жолдан
Есебін қайдан таптың адасудың?

Үйіңе сөйлес қылдым кеш уақытта,
Мұндай кемдік көрмедім еш уақытта...
Әркімдер-ақ қонақ бол десіп елі,
Көңілім сырқатыңды сұрамақ та.

Батылсып түсе қалдым өзімсініп,
Біз қонсақ сізден шығын екі жілік...
Аттансын аялым жоқ деген сөзің
Құрбыңа соның болды зор кемшілік.

Қалаға жақын жердің бәрі жиын,
Көп болса екі жілік елу тиын.
Шай, қантың азар болса болар бір сом,
Сонда да ер жігітке қанша қиын.

Дос болсаң, дос сөге ме жайың жоқта...
Шамалап, ойлап өзің лайықта;
Егер де дұшпан біліп қондырмасаң,
Кетпей ме дұшпан сөгіп сол уақытта?

Келдім бе осынша елге сыймағаннан,
Бір кешке нең кетеді сыйлағаннан!
Бір бүтін туды деген жігіт едің,
Айтамын бұл мінезге қимағаннан!!!

НҰРЖАН БИДІҢ БІР СӨЗІ

Үйімізден шығып ек
Кенжетайдың асына,
Алты-жеті жігіт ерді қасыма.
Кеш боп кетіп жете алмай
Келіп едік, жігіттер,
Танабұға еліне,
Сарытайдың көліне,
Кенжетайды жиен деп,
Үлпімді алған күйеу деп,
Алдымыздан шығарды
Нұрғожа ұлы Сауқалды,
Неғылса да іше алмай-ақ аттандық
Үйінен үш-төрт аяқ саумалды...
Былай шығып қарасақ
Алдымызда түр екен
Шілдебай мен Назарбай,
Кіріп келсек үйіне
Қалада дым сасыған базардай,
Кенжебайдың ақбоз үй
Артымызда тұрып қалды-ау,
Далада жалғыз қалған мазардай...

ОРЫНБАЙ АҚЫННЫҢ ЕРДЕН БАТЫРДЫ МАҚТАҒАН СӨЗІ

Ассалаумағалайкум батыр Ерден,
Кетіп түр бақ-дәулетің тағы керден.
Ішінде көп қарғаның бір бүркіттей,
Көзіме көріндің-ау келген жерден.
Сұңқардың екі мұртың жебесіндей,
Ақылың уман-дайра кемесіндей...
Сұрасаң биіктігің мен айтайын,
Күн шалған Алатаудың төбесіндей.
Орынбай, көні сенің шешендігің?
Көп шығар жігіттікте есерлігің...
Атығай, Қарауылдың жақсылары,

Жіберді біліп кел деп есендігін.
Ұсынса қол жетпейтін асқар белім,
Өлімнен қарсы келген қорықпас серім.
Қарындас қадыр білмес тірілікте –
Арыстандай асып туған есіл ерім...
Иілмес қарағайдай терегімсің,
Ақылың көз жетпейтін зерегімсің.
Қазақтың қазақ иісі тұрған шақта
Алаштың баласына керегімсің.

Біз көрдік хан, қараның күйі-жайын,
Өсектеп жақсыларды неғылайын...
Көңілден қиял шығып шат болушы ек,
Батырым, дидарынды көрген сайын.

Есілдің ұзын бойын жүрдің жайлап,
Жібектей шалғынына бие байлап.
Керек бай, керек жарлы қонақ келсе,
Алдынан шығушы едің қойың сайлап...
Елге кек, жұртқа намыс іс кез келсе,
Жақұттай шығушы едің көзің жайнап...
Уай, Ерден, енді тумас сендей көзел,
Ішінен Бағаналы сендей қайнап!..

БІР АҚЫННЫҢ ӘДІЛ ТӨРЕГЕ АЙТҚАН СӨЗІ

Ініңіз артыңа ерген біз бір ғарып...
Әділ боп іс бітірдің топты жарып:
Басқа әкім жүргенде қараңғы еді,
Ашылып дүние жүзі болды жарық!
Мырзамыз құтты болсын басқан ізің,
Сақтасын қыдыр-ата үйі-түзің.
Халықтың кіргіздіңіз берекесін,
Нұр шашып көк¹ шыққандай дүние
жүзін!

Ағайын араладың біраз елді,
Зорларға жарлы байғұс бір теңелді...
Басқа әкімнен әділдік мұнша көрмек
Өңің түгіл түсіңе кіреп ме енді?

¹ Көк – күн мағынасында.

Жасардық жолдас болып жарым
айдай,
Көп қуаныш көңілімізге болды пайда.
Дүние жүзі толғандай болып едік,
Әрдайым мұндай дәуір бізге қайда!..
Мұнан да артық бақыт талабыңда,
Болдыңыз бас әкімнің қалауында.
Шалға пайда шалбарға залал деген,
Ағайын жетімсіреп қалар мұнда...

Жүрсен де құрметтер биыл жаздай...
Өзіңе көрінесің бақытың аздай...
Баласын Арғын-Қыпшақ соңыңа ерттің,
Шұбатқан балапаның қоңыр қаздай...
Көруші ең жасты жақын назар
салып....

Әр жерде қайтпақ болдым көңіліме
алып...
Сонда да қасыңыздан қала алмадым,
Алдым ашық, арт жағым тұманданып.

ЖАНАҚ ПЕН БАЛАНЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

Б а л а : Қалай, қалай сөйлейсің жын
қаққандай,
Хан ба едің елге келіп сын таққандай?
Елімнен келмей жатып жамбы¹ сұрап,
Бейне бір несиеге мал сатқандай!
Ж а н а қ : Қай Найман, мына Найман,
бала Найман,
Қалай ісік баласың адырайған;
Қалай айтсаң олай айт өлеңінді;
Қараң түгіл ханыңды байқамаймын.
Б а л а : Көрі күл ашуланса елден кетсін,
Кедейді жамбы бермей тентіретсін...
Арғынның қаңғып жүрген кедей шалын,
Біздің ел мазақ етпей енді нетсін?

¹ Жамбы – қытай жұртының теңгесі, бұрын біреуі бес жүз сом бола-
ды екен. – *Б.А.*

Жанақ: Мен-ақ кедей болайын,
сен-ақ бай бол,

Сенікі төре-қара бұлғақтай бер...
Сөзіңді қалжақтаған есітпеймін,
Былырғы берем деген жамбыңды бер!
Бала: Әрине, алар едің жамбы берсем,
Кәрі құл асырайын көшіп келсең...
Жамбыңды осы арада-ақ бергізейін,
Ішінде осы топтың мені жеңсең!

Жанақ: Берерсің, балам, жамбы
жинатып-ақ,

Өрден келген Жәкенді сыйлатып-ақ...

А, балам, бермесіңе қоямын ба,
Алып-алып кетермін қиратып-ақ!

Бала: Байына біздің елдің таң
қаларсың,

Белгісі байлығыңның жамбы аларсың...

Жүрерсің мұнда келсең адам болып,
Лашығыңа барғанда сандаларсың!

Жанақ: Ақ ордам алты қанат жар
басында,

Біздің ел тіл тигізбе мал басына.

Біздің ел тіл тигізсең мал басына,

А, балам, қолыңды әпкел оңбасыңа!

Бала: Қайтейін Арғын болсаң,

Найман елмін,

Алдыңда кесе жатқан сары белмін!..

Әруақ сенде бар да, менде жоқ па,

Терезем терезеңмен теңел¹ елмін.

Жанақ: А, балам, Найман қайда,

Арғын қайда,

Жеттім деп асы болма бір құдайға.

Дал-дал боп Тарбағатай кетер едің,

Төрт ұлы бәйбішенің қосылмайды...

Бала: Арғын қайда, Найман қайда,

Білейін көптіңді дуан қайда...

Жеріне Қарқаралы қала салып,

Тығылған тамам Арғын жаңғыз сайға.

Жанақ: Осы сөз қатты тиді бүйрегіме,
Үйдегің шақ келе ме үйдегіме.

Арғынның айналасы алты айлық жол,
Қайткенде пар келесің ширегіме!

Бала: Сіздің ел алтау болмай сегіз
болсын,

Байлығы Арғыныңның теңіз болсын.

Құр тілдің байлығын неғылайық,
Сынайық Арғын, Найман егіз қонсын!

Жанақ: Байлыққа кім тұрғанда

Досан тұрған,

Қасында Байжан, Смам қоса тұрған,
Қорадан он төрт мың қой бірден өрген
Аламан шеннен шыққан Асан тұрған,
Шапса қылыш өтпеген Мұсам тұрған,
Маған неге сөйлейді осы антұрған?

Бала: А, Жанақ, тимей отыр

қытығыма,

Найманның кім жеткендей ұшығына,

Тамам Арғын жиылып тең бола ма,

Бір үйлі Тоқабайдай пұшығыма!..

Жанақ: Мынау нетіп құтырған есер

Найман,

Бала деген қорықпас па бір құдайдан?

Ашуыма көп тиме енді Найман,

Домбырамен аузыңды қан қылғаймын.

Бала: Қайтейін Арғын болсаң,

Наймандаймын,

Мен сенің қай сертіңнен тайғандаймын.

Әркімнің лайықты қаруы бар,

Аузыңа қобызыммен қойғандаймын!

Жанақ: Апырм-ау, мына бала

таласады...

Арғынды қалай десем жарасады...

Арғынға неткен елді пар қылармыз,

Көшінен құнан, тайың адасады.

Бала: Жалған сөз өтірікке жарасады,

Кәрі ит келіп күшікпен таласады.

Найманның екі ауылы қаптай көшсе,

Көшінен тайлақты інген адасады.

¹ Теңел – бірдей мағынасында.

Ж а н а қ : Жас бала ескі сөзден не біледі,

Малымыз көшпей, қонбай семіреді.
Байлығы Арғын ағаң өтіп кеткен:
Он мыңнан әр ауылдан жылқы өреді.
Б а л а : Ақырған арыстандай Ерден

батыр,
Қасында керден кеткен Жүзен жатыр.
Байлығы Бексұлтанның асып кеткен:
Жамбы артып алпыс атан табанда тұр.
Ж а н а қ : Олай десең, біздің ел малдан асты,

Арғынға таласуға жарамасты.
Жарықтық төрт аяқты малды айт-сана:
Баурайда неғыласың шөккен тасты!
Б а л а : Күмістен жамбы деген тасым еді,
Әр тасым бес жүз сомнан асыл еді!
Елімнен келмей жатып жамбы сұрап,
Ол тас емей атаңның басы ма еді?!

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР МЕН ТАЙБУРЫЛ

«Әуелі алда Анайым,
Ақ жаратқан құдайым!..
Ұшпақта қорлар сымбатты,
Үйде Құртқа жұбайым.
Жұбайым олқы болды деп,
Жемеймін, бурыл, уайым.
Шешең тұлпар деуші еді,
Шешеңнің сөзін сынайын.
Жан серігім бурыл ат,
Жайың қалай бурыл-жан,
Қалқам бүгін бұлаймын!
Жан серігім жалғыз ат,
Төрт аяғың сом болат,
Қолтығында қос қанат,
Үстіңде мен аманат,
Үкілі құйрық майда жал,
Кесер басың сары алтын,
Үстіңе біткен түгіңнің
Жары күміс, жары алтын,

Ырғала басып жүр жарқын!
Құртқам баққан буырыл-жан,
Терлемесең күн салқын!..

Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім:
Сен астымда сау тұрсаң,
Қыдыра жалды қыл құйрық
Сенен озбас деп едім;
Аяғы екеу, бір басты
Менен озбас деп едім;
Бүгінгі күн, тайбурыл,
Қолқа салдым өзіңе,
Құлағың сал сөзіме,
Қырық күншілік Қазанды
Көрсет бүгін көзіме!

Біздің ауыл алыста...
Азулыда көп жаудың
Жылқылары қамыста...
Қатын Қобылан қалды деп,
Кешегі кеткен жолдасқа
Қоясың ба намысқа,
Қырық күншілік Қазанға
Бір мезгілді жетуге
Сендей малға алыс па,
Озушы едің қыпшақтың
Той бәйгімен жарыста.
Жаным-тінім бурыл-жан,
Барыңды бүгін қарышта».

Қобыланды соны айтты да
Тартып-тартып жіберді
Тайбурылдың санына;
Жан серігі бурылдың
Қатты батты жанына.
Жанына батпай неғылсын?
Сауысқан, қарға тойынды
Тайбурылдың санынан
Қамшыдан тамған қанына.

Санына қамшы батқан соң,
Қанын судай шашқан соң,
Жоғарғы ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,

Тайбурыл ат сөйлейді:
«Жан жолдасым Қобыланды ер!
Айтқан сөзің секер бал,
Аямай тарттың қамшыны,
Батыр туған Қобылан нар;
Өлмесем де кеудемнен
Шыға жазды¹ шыбын жан,
Жапанда жаңғыз досыңа
Әлдеқандай кегің бар...
Қызылбастың жұртына
Мұнша болдың ынтызар,
Жаңғыздық кегің менен ал,
Жамбасыма қамшың сал...
Қалалы жерде қарғырмын,
Қазып салған кен орға;
Ақсұңқар күс түседі
Тамақ үшін ақ торға...
Төрт аяғым тең жорға,
Үстімде сен есенде,
Астыңда өзім есенде,
Қажу бар ма мен сорға...
Ат қылып тәңірі жаратты
Сен сықылды лайға...
Жігіт адам қысылса
Бір тәңіріге жылай ма...
Қырық күншілік Қазанға
Жаңғыз күнде жет дейсіз,
Ұшқан құсқа да оңай ма?!
Қиын да болса Қобыланды
Қиналамын, қайтейін,
Уәдеңіз солай ма?!
Намаздыгер өткенше,
Намазшамға жеткенше,
Қазан ағаш-бағысын
Түсірмесем жүзіңе,
Көрсетпесем көзіңе,
Жан-серігің бурылды
Сол жерде шал құдайға!»
Сонан соң Қобылан қуанып

¹ Жаздады.

Шырағым бурыл шу деді,
Шу дегенде гуледі...
Табаны тасқа тимеді,
Тау мен тасты көрмеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан сайын өрледі,
Асқарды көзі көрмеді,
Көлденең жатқан көк тасқа
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі...
Жақын қылды алысты,
Берсін кімге намысты;
Күн төбеден аумай-ақ
Түзеді бурыл шабысты;
Қос құлағы тігілді,
Қайырға біткен қамыстай,
Түс ауған соң бүктелді,
Илеуі жеткен қайыстай;
Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғын көсілді,
Әбіре сымдай есілді,
Кешегі кеткен көп қолға
Жетемін деп Қобыланды
Жоқ еді тіпті есінде.
Кеткен қолға аңқытып
Ағыны қатты бурылмен
Жетті келіп бесінде!

Қобыланды батыр дем алып,
Алдыңғы жаққа қарады;
Көз ұшында бір адам
Шауып өтіп барады...
Шауып жетсе Боқан ед,
Боқанға келді арыма деп,
Алдыңда кісің бар ма деп?!
Онда Боқан сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Жылқы ішінде алалы,
Қылшық жүнді қаралы,
Аты қалар деп пе едің,
Өзіңнен үлкен ағаны,

Мынау белдің астында,
Қосдәулет кетіп барады».
Тайбурыл атты құтыртып,
Соған да келді сыпыртып.
«Үлкен едің арма» деп,
«Алдыңда кісің бар ма» деп.
О да айтады: «алады...
Жоқ деп ек Қобылан баланы,
Осынау белдің астында
Аққозы кетіп барады».
Тайбурыл атты құтыртып,
Оған да келді сыпыртып:
«Үлкен едің арма» деп,
«Алдыңда кісің бар ма» деп.
О да айтады: «Баласың,
Енді алдыңда Қараман,
Жетсең соған барасың,
Жеткенді деп ойлаймын,
Өз көңіліме шамасын,
Кешегі күн шапқалы
Құрдасыңның көрмедік
Әлі күнге қарасын».
Бұлаңдаған бурылға,
Тағы соқты қамшыны-ай,
Тайбурылдан тер ақты
Көктен жауған тамшыдай.
Найзасы түспей қолынан,
Жұлдызы туды оңынан:
Боқанға жеткен бесінде,
Қараманның шұбалып
Және жетті соңынан.
Артынан жетіп сөйледі,
Сөйлегенде не деді:
«Болғаның ба досым-ай,
Мақтаған атың осыма-ай,
Он екі күнде жетерсің
Менің жауда тіккен қосыма-ай...»
Електен өтсең, Есенбай,
Қыс қыстауға Борсық жай...
Қобыланды шауып жөнелді,

Көп Қиятқа қарамай.
Қалың Қият көп қосын,
Бәрі қалды артында,
Бірі еруге жарамай...
Шынымен Қобылан шу делі,
Құбылып бурыл гуледі...
Аманбайдың Ақтікен
Аса қарғып жөнелді,
Қарсы келген қабақтан
Қарғып асып жөнелді;
Сеңгір-сеңгір таулардан
Секіріп асып жөнелді.
Ол төбе мен бұл төбе,
Бауыры шұбар көл төбе,
Онан да өтіп жол шекті.
Бөктергілі бұғылы сай,
Су түспеген терең сай,
Сыңсып біткен қарағай,
Онан да өтіп жөнелді,
Қамыстының қазды көл,
Қоғалының қулы көл,
Жекендінің Жаңғыз көл,
Шабактының шаңдықөл,
Шағалалы шалқар көл,
Қызғыштының қызды көл,
Қаратоғай Қоскөлден,
Айналасы бес көлден,
Күдірдің қара дөңінен,
Бесінде өтті деңінен.
Барлы-барлы Барлытау,
Басы биік қарлы тау,
Би жайлаған Алатау,
Хан жайлаған Қаратау,
Түйе мойнақ Иіртау,
Қыземшектің сүйіртау,
Онан да өтіп жөнелді...
Атасу менен Манашы,
Ішейін десең суы ашы,
Малы оттауға оты ашы,
Бұл жерден де өтіп жөнелді.

Қампай, Күмпей қасынан,
Жем, Темірдің басынан,
Қалбағайлы Бұлдыдан,
Қасқалдақты Елдіден,
Тобылғылы Нұрадан,
Сексеуілді жырадан,
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шыңайттан,
Жаңғыз өтіп жөнелді...

Астындағы бурылдың
Жоғарғы ерні көк тіреп,
Төменгі ерні жер тіреп,
Жауған күндей күркіреп,
Жаңбырдай тері сіркіреп,
Омырауы есіктей,
Ойынды еті бесіктей,
Сырты сұлу буырылдың
Құмдаудан қазған көсіктей...
Қос құлағын қамшылап,
Жұптан тері тамшылап,
Тау суындай сылтылдап,
Ақ сауыты жылтылдап,
Тобық еті бұлтылдап,
Құбылып, ойнап жер басты,
Алдыңғыдан артқысын
Сынық сүйем кем басты;
Жалғасып ұшқан қоңыр қаз
Тозаңынан адасты...
Асқар төбе бел еді...
Бірде шауып желеді,
Көлденең жатқан көк тасқа,
Тіктеп тиген тұяғы,
Ұршығынан енеді.
Құбылып ойнап жер басып,
Дөңгеленіп келеді...
Садақтың бауы сартылдап,
Жанында қылыш жалтылдап,
Масатыдан шалбардың
Сала құлаш балағы
Жел соққандай жалпылдап,

Белеңнен асты былқылдап,
Тозаңы шықты бұрқылдап,
Табанына тас тисе
Түнде шаққан шақпақтай
От шығады жылтылдап...
Аттың жолы қазылды,
Ұмтылғанда қызынып
Бес жүз құлаш жазылды...
Омырау тері көпірді,
Бурыл-жан көкке секірді,
Шаба-шаба шатылды,
Тұяғымен ұшқан тас
Қызылбас мылтық оғындай
Аспан-көкке атылды.
Тұяғымен тоздырды
Бұтасыз майдан тақырды.
Тақиядан көрмейді
Үстіне мінген батырды!..
Бұлаңдап шапқан бурылдың,
Маңдайында масат бар,
Марал ішсе таусылмас.
Құйрығында құдық бар,
Құлан ішсе таусылмас.
Қабырғасы қалқан тау,
Хандар мінсе қайыспас,
Омыртқасы орман тау,
Ерлер мінсе қайыспас,
Арандай аузын ашады,
Аяғын топтап басады,
Жыны судай тасады.
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады!
Кешке таман бурыл-жан
Жын қаққанға ұсады,
Құлан мен құлжаның,
Марал менен бұғының
Ұзатпай алдын тосады;
Көл жағалай отырған,
Көкқұтан мен қарабай,
Көтеріліп ұшқанша,

Белінен кесіп асады.
Дуадақ пен жек қалды,
Бірқазан құс көп қалды,
Әлде өтірік, әлде шын:
Ақсарыбас лашын
Өлген құсты жеп қалды...
Ебелек ұшпас елсізден,
Құла мидай шөлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Батпақ, лай көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Жаңғыз шауып жол шекті.
Үмітін үзіп келеді
Қараспан тауды жайлаған
Қалың қыпшақ елдерден!..

Намаздыгер өткенде,
Намазшамға жеткенде,
Белес-белес бел көрді,
Астында белдің ел көрді...
Мұны көріп бурыл ат
Қос құлағын қадады,
Шабысын түзеп алады,
Көздері оттай жанады,
Нақ ымырттың кезінде,
Қазан — ердің көп жылқы
Салып жетіп қалады...

ШӘЛКЕЗДІҢ ЖӘНІБЕК ХАНҒА АЙТҚАН СӨЗІ

Шағырмақ жұлдыз жай тастар:

Ақ жылқымды жел бастар,
Ағытқан қойды жол бастар,
Аға жігіт ел бастар,
Шешен жігіт дау бастар.

Құстарды жисаң бүркіт жи,
Қысқы тоның түлкі етер.
Жақсыларға бас қоссаң,
Азбас-тозбас мүлік етер.

Қос аттансаң жазы-түзді көрерсің,

Жақсы туған жоқ болса,
Жаман туған көп болса,
Жаманнан жолдасың болса,
Күндердің күні болғанда,
Жазаны онан көрерсің.

Жапалақ ұшпас жапандағы жасыл

тау,

Жақсылардың сөзін сау.
Жалаңдаған жаманның
Күндердің күні болғанда
Өз басына тілі жау.

Орғыл-орғыл, орғыл құм,
Орғылда жатқан ор қоян,
Ор қоян атты бір қоян,
Он екі көжек баласы,
Оралып ойнап тұрғанда
О да бір еріккені құмар
Бір мергенге жолығар.

Еріккенде тілін тыймаған,
Тілі аузына сыймаған,
Сол хаюанды көрдің бе,
Күндердің күні болғанда
О да өзі бір пәлеге жолығар.

Бөрі-бөрі, бөрілер,
Бөрік ішінде түкті бас,
Баршасы да кісімін деп жүрелер.
Әр бөрінің баласы
Алтау болар, бес болар,
Ішіндегі әбден туған бір болар,
Сол әбденінен айырылса,
Әрқайсысы әр күнде,
Әрбір итке жем болар.

Көктем ердің астында,
Көп жүгірген көлік бар.
Көн садақтың ішінде
Көптерді қоймай бұзған жебе бар.
Көрінгенді кісі деменіз,
Көпе-күндіз дайраның,
Дап-далада жүрер неме бар.

Тіл шалмаған күпшек санды күренді

Тілесө достан аяма.
Тілекті бірге тілескен
Атаның ұлы азаматтан
Малыңды сен аяма.
Тайғақ кешу тар жерде
Достың болар әр жерде.
Әуел достылар табылмаса да
Тар жерде, көңілді
Хаққа тапсыралық әр жерде.
Мен бір ғаламнан озған алаяқпын,
Қарғи алмай қалдым тар жерде.

Жоғары қарап оқ атпа,
Жақын түсер қасыңа;
Дұшпандарға сыр айтпа,
Күндердің күні болғанда
Айғақ болар әуел өз басыңа.

Жағаға жақын кім қонса,
Жайылып сулар алмас па?
Жаманға ісің көп түссе,
Жазымға басың қалмас па?
Жат туғанды өз еткен,
Сіздей патшаның өмірі ұзақ болмас па?

Жағалай біткен теректің
Жайқалмағы желден дүр,
Түбіне біткен балаусағы белден дүр,
Хан ұлының кешікпегі елден дүр,

Кешу кешпек сайдан дүр,
Батыр болмақ сондан дүр,
Бір Алланың өзі біледі
Тағдырымыз қайдан дүр...

Қоғалы көлдер қом сулар,
Кімдерге қоныс болмаған?
Жазудағы жамандар
Кімдерге жолдас болмаған?
Жағы түкті хаюандар
Иесін қайда жаяу салмаған?

Жақтарына жалаң жахұт бүркенген,
Олар да алғанынан айырылып,
Артында талайы жылап қалған.

Ойлап тұрсақ бұл дүние
Кімдерден қапыл қалмаған?

Ақ балтырың түрініп
Балуандығың сынамай,
Балуанмын деп күреспе;
Батырлығың сынамай,
Арқадағы дұшпаныңмен тіреспе:
Таң боларсың ғаламға,
Сөз боларсың күлкіге;

Алыстағы дұшпаннан бір сақтан,
Ел ішіндегі құрбы-құрдастан мың
сақтан,
Ақылсыз достан ақылды дұшпан бұ да
артық.

ӘБІЛХАЙЫР МЕН ҚАНАЛЫ ТУРАСЫНДА

Азырақ кеңес жазайын,
Физаттан шахзадамды,
Баян етіп сөйлейін
Әбілхайыр бабамды,
Қара ұлына хан болған
Ақылы артық данамды.
Пақыр менен міскінге
Ойлап өткен қоғамды.
Шамамен барлап қараған
Болашақ үшбу заманды.
Әбілхайыр хан болып
Үш ананы билеген,
Жәбір-жапа көрсетіп
Бұқараға тимеген.
Қара қазақ баласын
Ізгілікке сүйреген.
Ойда орыс, қырда қазақ
Дұшпан болғанда
Ақыл етіп бүйдеген.
Кетуге қазақ ойлаған
Ауған, Тәжік, Бұхарға.
Насихат еткен ханымыз

Жібермей жұртын тұтарға.
Күніренген алашым,
Қонысынан айырылып,
Дәулетіңнен жұқарма.
Ақпатшаға бағынып
Бетіңді төсе жұпарға.
Тырнақтап жиған малыңды
Қасықтап судай қотарма!
Мұнан соң хан Патшаға
Қазақ үшін аттанған.
Ақпатшаға барған соң
Үш ананы биле деп
Қолына жарлық хат алған.
Дін, су, жерін алған соң,
Қара қазақ ата тілін,
Қонысын алып хан сайлап,
Бү жерге халық тоқтаған.
Газетте бар осы сөз
Ақсақалдар біледі,
Кәрікұлақ жатқа алған.
Алашқа орын таптырған
Әбілқайыр хан екен,
Бөкенбай, Есет, Жәнібек
Сол кеңесте бар екен.
Ханым әділ, би түзік
Шалқымай жанған шам екен.
Ханнан туған төрт бала
Нұралы үлкен аға екен,
Бұған жалғас сұрасаң,
Ералы мен Айшуақ,
Кенжесі Әділ бала екен.
Айшуақтан Жантөре
Ақылы асқан дана екен.
Жантөре сұлтан асыл зат
Байтақ халық меңгерді,
Азды көпке теңгерді.
Қарсыласқан дұшпанның
Бәріне салды шеңгелді.
Қаратаймен қас болып,

Қазасы жаудан кез келді.
Кеңес қылып айтамын,
Ақсақалдар көргенді,
Сонан туған Арыстан
Әр адамдар біледі,
Шаһит болып өлген-ді.
Сол Арыстаннан Қаналы
Дүниеге келген соң,
Алаштан озды амалы;
Аламын деген дұшпанға
Еш ауған жоқ табаны.
Атасы шаһит болғанда,
Толықпай қалды жас бала.
Қалып еді шамалы,
Тәңірі бақыт берген соң,
Болып ондай заманы.
Іздеп халық таба алмас
Жиһанда ондай дананы,
Жауһардың қымбат болмағы
Асыл дүрра тасынан,
Бақыт берген адамды
Тәңірі оңдар жасынан.
Нашар туған жамандар
Барып олжа ала алмас
Дұшпан түгіл досынан.
Қаналы атқа мінген соң
Кеткен жоқ жолдас қасынан,
Помошникке сайлады
Дәрежесі артық хандарды;
Кем болмады аслан,
Қатарына келген соң,
Мәмбет оны күнделді,
Күншіліктің мәнісі,
Өзінен артық тіледі,
Ізінен жеткен сұңқардың
Қасиетін білмеді;
Ала көзін салса да,
Дұшпандығы жүрмеді;
Жеңемін деген дұшпандар
Қайта өзі керледі.

Қаналы атқа мінген соң
Күншілік еткен көп болған,
Кемшілігі жоқ болған;
Абыз-Шолак үстінен
Түрлі өсек жүргізіп
Жіберген түрлі зары
Қаншаға келіп тап болған.
Сонан соң мұнан шошынып
Хиуаға барған соң
Өсектің арты бақ болған.
Қалай жүрсе қыбыла,
Мінгені алтын тақ болған,
Бақыты асқан ерлерге
Бір тәңірі жақ болған.
Мұнан Қанаш¹ барған соң
Қайта халқын басқарған.
Белгілі достар бойсұнып,
Дұшпандары жасқанған.
Кешегі Ожырайда Қаратау
Ылғи саңдақ бас болған.
Ақылымен жұртты оралтып,
Бес қалаға бас болған,
Өзберген, Есет, Жәнібек,
Тамам ерлер қуатты
Қайратына мас болған.
Бұрынғылар жау болып
Ежелден-ақ қас болған.
Хиуаны шабам деп
Аттанған әскер орыстан.
Бұйрық қылған ақпатша
Қаналыны атуға
Бұзық деген дабыстан,
Бұйрықтың келген хабары
Құлаққа тиді алыстан.
Қайратты биді ерітіп
Жолдас алды ер Қанаш
Бірге жүрген таныстан.
Әскердің шығуға алдынан,
Өлгенін сұлтан қош көрді

¹ Қанаш – Қаналы. – *Ы. А.*

Қорықты деген намыстан.
Жердің жүзін шаң қылып
Қырдан әскер құлады,
Асылзат берен Қаналы
Тәуекел хаққа қылады.
Алдынан шығып орыстың
Қаналы мен деп тұрады.
Әскердің басы Веревкин
Асылдан еді заты,
Ғафу қылды күнәсін.
Ер Қанаштың қайраты
Сол сапарда ұнады.
Ер көңілді сабырлық,
Алланың салғаны бәрі деп,
Қайғысын жанға білдірмес.
Жақсылардың сарайда
Хәкім шырай берген соң,
Қаза жетпей жанына
Енді өлмесін біледі.
Басшы қылып ер Қанашты
Хиуаның шәһәріне
Басын қосып жүреді.
Ойда орыс, қырда сарт,
Құрметке Қанаш кіреді.
Хиуаның ханынан
Түрлі мақтау зат алған:
Ала байрақ, ақ пышақ,
Ақша-ат деген ат алған.
Қара болсын, хан болсын,
Айласы асты қатардан,
Теке, сарық жұртына
Неше қайта қол бастап
Мақтаулы келді сапардан.
Қанша қауіпте жүрсе де,
Сақтаған құдай қатерден.
Ақша-ат деген арғымақ
Алып келді бұл жаққа,
Тұқымын шашты қазаққа.
Қызғаныш қылмай әр жерде,
Халық үшін қалды ғазапқа,

Сақиларды мақшарда
Жандырмас деген дозаққа.
Сақи болған жан еді,
Дүниенің мүлкіне
Еш қызғаныш етпеген;
Ордасына еңкейіп
Келген қонақ кетпеген.
Азғанаға айналмай,
Дәурен сүрген көпненен.
Жүз мың теңге олжа етсе де,
Бір жылғы расхотқа жетпеген.
Қызыл түрікпен жұртынан
Қазынаны жинаған.
Ылғи жібек сеппенен
Баршасын жұртқа таратып
Адамы жоқ төкпеген.
Опасы жоқ дүние-ай,
Өзі тірі жүргенде,
Қайратын адам сөкпеген;
Тура ажал келгенде,
Нөкерін құрдай тізілтіп
Шыңғыста өткен бекпенен.
Жақсы атанып дүниеге
Тар жерде тапты хайланы,
Достарына қылды пайданы.
Бү жиһанның ғамалын
Қаза қылмай ойлады.
Білімін күндеп хакімдер
Мәмбет асыл болса да
Қызғаныш етіп халыққа,
Еш тимеді қайраны.
Мәкем сұлтан күнінде
Дәрежесі артық төре еді.
Өз баласы болса да,
Кеңшілігі кем еді.
Пайда етуге ойласа,
Хайласы оның көп еді.
Қаналы ондай болғанда,
Алшақ туған ер еді.
Қадам басып іс қылса,

Жұрт пайдасы дер еді.
Жомарттығы асылдың
Атымтаймен тең еді.
Алшайып атқа мінген соң,
Жауға барса — жау сынды,
Дауға барса — дау тынды.
Оқымай біліп үйренді
Жеті түрлі бар тілді.
Қаналы деген есімнен
Есіткен дұшпан тартылды.
Талап қылған жерінен,
Кеткен жоқ ары жартулы.
Дүниеден көшкен соң,
Тәңірі білсін артыңды.
Қанаш тірі жүргенде,
Қасарған жерден қан алдың,
Егескен жерден ар алдың.
Дұшпаныңды бүктіріп,
Атаңның кегін және алдың.
Қоңырлы қойдай күңірентіп,
Қасыңа әскер қол алдың.
Кең дүниені шарық етіп,
Қиын жерден жол алдың.
Сейілхан атты түрікпенді
Текеліден өткізіп,
Бойсұндырып оны алдың.
Нағретке патшадан
Оқалы қамқа тон алдың.
Ақылдың танып тереңін,
Қайраттың тауып беренін,
Қайда жүрсең кек алдың.
Сипатың ханға лайық,
Артықша сүйек қалыбың.
Түбі білмес деген бар
Жанған шамның жарығын.
Ажал оғы тисе де,
Артық еді сабырын.
Бү да хақтың бергені,
Атамекен қоныста
Қалды сүйек қабірін.

Хақтан пәрмен келген соң,
Артына тастап жөнелді,
Тәңірі қосқан ханымын.
Хош айтысып келмесе,
Тастап кеттің ұлынды.
Тар құрсақта жатысқан,
Ана сүтін татысқан,
Бірге туған ініңді.
Малды сатып хаж бармай,
Құдай үшін қозғалмай,
Қапы кеттің жұмсамай,
Көкірегіндегі білімді.
Жарық қылсын жасаған,
Ақыреттік күніңді.
Хандық қылдың, асылым,
Айтқаның жұртқа ем болып.
Қара басың күн көрді,
Хандарменен тең болып.
Ақсүйектің әр жерде
Арын алдың ер болып.
Ай, опасыз дүние-ай,
Ғапыл кеттің ақырында,
Жалғаншыға кем болып.
Лашын, сұңқар, тұйғынға,
Қаз бен мамыр алдырдың.
Жүйрік ат пен қыран құс,
Адамның тілін білдірдің.
Шапағатыңды аямай,
Бұлағындай көлдердің.
Ақыр көштің мақшарға,
Опасы жоқ болған соң,
Дүние деген құрғырың.
Бү опасы жоқ дүниеде
Біліміңді оздырдың.
Асыл жібек бұйымды
Жіп орнына тоздырдың.
Тіліңді алмас тентекті
Хүкім етіп жаздырдың.
Екі қалам тең жазып,
Күмістен мәрді қаздырдың.

Пақыр менен міскінге
Қайыр беріп мәз қылдың.
Ай, опасыз дүние, заманда
Лайық асыл затым саз қылдың.
Өлім алмай қойған жоқ
Не қайратты беренді,
Қара жер жұтпай қойған жоқ,
Асылында түпсіз терең-ді.
Тіріліктің шағында,
Алданың берген бағында,
Қара жерден жүргіздің
Қапысы жоқ кеменді.
Алдадан пәрмен болған соң,
Бата оқыды алашың
Жерге көміп дененді.
Ақсүйектің ұлында
Алаштай жүрді хандығың.
Төрт түлік мал, дәулет жинап,
Жиһанның еттің сәндігін.
Жасқанбай жүріп жау алып,
Мағлұм болды ерлігің.
Күндердің бір күні болғанда,
Арманда кеттің, асылым!
Дәулеттің көріп жарлығын,
Дүниені түбінде ақырлаған
Адам жоқ үшбу жүрген адамның,
Олар да өлді барлығы.
Қылмақ керек тірлікте,
Әркімдер де ойланып
Ақыреттің жабдығын.
Заманадан жақсылар
Көшіп жатыр біріндеп.
Қаһарынан Алданың
Бек қорқамыз дірілдеп.
Құдай тапса қай пенде,
Соны айтамыз білім деп.
Ғафу рақыман — құдайым,
Біздей ғарып пендеңе
Рақым етсең нұрына,
Көп рухына асылдың
Ізгі дұға оқыдық.

Айта берсем, түрің көп,
Кешіре гөр, жасаған,
Жаңылыс айтқан тілім көп.
Құдайтағала кең етсін,
Мұсылманның заманын.
Аудармасын күдірет,
Исламның табанын.
Рухын тілеп сөз айттым,
Қаналысындай ағамның.

ШЕКТІБАЙДЫҢ ҚАРАҒҰЛ ДЕГЕНДІ МАҚТАУЫ

Қасыт етіп қағаз жаздым Қарағұлға,
Қолыма қалам алдым сізге бола.
Тарлығын бұл дүниенің көрмейінше,
Асаудай адам едің өскен бұла.
Дахида сақилығың Қобда, Електей,
Басқа адам сан мақтансын құры жолға.
Бір орын келе жатқан Достамбайдан,
Мақтасақ сөзге сыясың түрлі жайдан.
Дабылың сақилықпен шықты халыққа,
Басқа ешбір тамғың жоқ бір

құдайдан.

Халық сұрап хәкім болған ханның ұлы,
Бас қосты асық болып әлдеқайдан.
Қареке-ау, халықтан озды мырзалығың,
Ауылың айт пенен той, ұлы жиын.
Елу қой, отыз қара, екі пұт шай,
Бір жылға соғымың емес шығын.
Дұшпанмен ерегесіп байлық айтсақ,
Көлденең қарсы тұрдың болып тығын.
Адам жоқ дүниені сіздей жиған,
Нық тұтып кісі ақысынан аузын тиған.
Тік тұрып тәрбие етіп жібересің,
Үйіңе бір құдайы келсе мейман.
Бересің зекет-бітір қылмай қаза,
Дүниеде ғаламаты бу-дүр иман.
Хан ұлы асық болып басын қосты,
Тең көрді мырзалығың дұшпан, досты.

Келгенде сақилығың киесі бар,
Басқаның мырзалығы бәрі босты.
Хабарды сізден алады қатар халық,
Үйіңнен үзілмейді казак пошты.
Бар екен екі сұлу жамағаты,
Әйелдің шын перизат асыл заты.
Шықпайды бір-бірінің дегенінен,
Келіскен бәрекелде махаббаты.
Үйіңе бір құдайы келсе мейман,
Жөнелтер тәрбие етіп іждихаты.
Бар шығар малы қатар бірталай бай,
Сөйтсе де, сақилыққа келмейді тай.
Көзі бар тап мысалы дариядай,
Ағады су орнында ет пенен шай.
Жаз болса судай ағады қымыз, қатық,
Қоясың екі-үш жігіт жалаңдатып.
Келсе де неше кісі кетпе дейсің,
Қонса да ықтияры қанша жатып.
Берсең де кісі құнын алуың жоқ,
Кеткені ол адамға судай батып.
Бәрі де емес хылап еткен ісің,
Көп сөйлеп неғылайын жоқты шатып.
Сұлуды кіші жүзден алдың таңдап,
Қонаққа екі-үш жігіт қойдың жалдап.
Алаңдап кірген кісі шыға алмайды,
Ұжмақтың бар мысалы үйінде тап.
Қызықты дүниеде көрдің, Қақау,
Ісің жоқ өкінетін, дейтіндей қап;
Көп мақтап енді сізді неғылайын,
Тақ туған бір адамсыз қайратың шап.
Бұл сөздің бәрі де рас, емес жалған,
Іс еттің талай ғажап көңіліңе алған,
Мұқтаждың ісі бітпей кеткен емес,
Алдыңа Кәкелеп арнап барған.
Нендей іс жақсы-жаман көрдің, Қақау,
Қызық жоқ дүниеде сізден қалған.
Ал, Қақа, ақыреттің талабын ет,
Пайда жоқ дүниеде жиған малдан.
Көп емес, бұл жазғаным азғана сөз,
Қояйын осыменен етіп тамам.

МАҚАЛДАР

Ұят кімде болса, иман сонда болады. Ұят – иман белгісі.
Ұяттыда иман бар.
Мал байдікі, жан құдайдікі.
Ажалдан ақша беріп құтылмас.
Тәңірінің күні тарыдан да көп.
Жалғыздың жары – құдай.
Өзі екі етем десе, тәңірі бір етер.
Үмітсіз – сайтан.
Мен-меннің тобасы қабыл болмас.
Жүйрік атқа мінген құдайды ұмытар.
Сақтанғанды құдай сақтар.
Тамақ тамұққа түсірер.
Кісіден сұрағанның көзі шығар, құдайдан сұрағанның
бүйірі шығар.
Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас.
Білім тұрған жерде, иман тұрады.
Құдай бермегенді молда бермес.
Халықтан ұял, құдайдан қорық.
Таңдағы тамақ тәңіріден.
Аққа құдай жақ. Ісің ақ болса, тәңірің жақ болар.
Құдайдан сұрасаң, кешірер; кісіден сұрасаң, екі көзінді
өшірер.
Қорық құдайдан, қайт райдан.
Киімі жаманды ит қабады, пейілі жаманды тәңірім
табады.
Алтын алма, бата ал, бата алтын емес пе?
Талапты ерге нұр жауар.
Патшаның қолтығы кең, құрығы ұзын.
Кеңесті хан азбайды, кең киім тозбайды. Н е м е с с е :
Кең киім тозбас, кеңескен ел азбас.
Өз елін танымаған, елге би болмас.
Қайырымсыз болса ханнан без, өткелсіз болса судан
без, асусыз болса таудан без,
пайдасыз болса байдан без, панасыз болса сайдан без.

Бастаушы болса, қостаушы болар.
Бас бергенге ас бер.
Әкіммен қарсы болсаң, күнің жаман; молдамен қарсы
болсаң, дінің жаман.
Соқырдан қарауыл қойсаң, еліңді жауға алдырар; на-
даннан би қойдырсаң, еліңді дауға қалдырар.
Халық – кеуде, патша – бас.
Атасыздан би қойсаң, дәме етпестен дәме етер.
Жұрт жаманға қалды, жүк тайлаққа қалды.
Ел ағасыз болмас, тон жағасыз болмас.
Дауды шешен бітірмейді, шебер бітіреді.
Бассыз елде берекет болмас.
Кісі мен кісінің арасы жер мен көктей.
Асыққан ісі зиянға келер.
Кемшілік көрмей, маңдайына тимес.
Қорыққанға қос көрінер.
Ақ айланар, қара байланар.
Тауды, тасты жел бұзар, ерді сөз бұзар.
Ашылғанның айыбы жоқ, өзі біліп жапқан соң.
Екі кісі қағысса, бір кісілік орын болар.
Қанды қанмен жумайды.
Айқай көкірек, не демейді сүм жүрек!
Өзім тоямын, көзім тоймайды.
Басқа келген бәледен, бастан құлақ садақа.
Тамақ тоқ, көйлек көк, уайым жоқ.
Біреуді қор тұтсаң, қор боларсың; біреуді зор тұтсаң,
зор боларсың.
Адам бір сөйлескенде жылан, екінші сөйлескенде
құлан, үшінші сөйлескенде адам.
Екі кісі сөз айтса, біреуін де есітпессің.
Берсең – аларсың, ексең – оарарсың.
Сасқанда ернің табылмас.
Таспен ұрғанды, аспен үр.
Мысқылдың түбі – мүшкіл.
Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді.
Ертеңгі асты тастама, кешкі асқа карама.
Аузы жаман елді былғар, аяғы жаман көлді былғар.

Жастық – мастық.

Өзің не етсең, алдына сол келер.

Өзінің кетпендей мінін көрмей, біреудің инедей мінін

көреді.

Ер – бас, қатын – мойын.

Шешесін көріп – қызын ал, қарысын көріп –

бөзін ал.

Қатының жаман болса, ата алмассың, алып базарға сата алмассың.

Үйінде екі қатының болса, ойран болар, екі сиырын болса, айран болар.

Баланы жастан, қатынды бастан.

Ерлер көп болса – отын жоқ, қатындар көп болса – су жоқ.

Көшермен болса – жұрт жаман, тастайтын болса – қатын жаман.

Жаман шоқпар жинар, тентек қатын жинар.

Жақсы қатын – үй дәулеті, жақсы шапан – той дәулеті.

Екі қатын алғанның – дауы үйінде, жаман қатын алғанның – жауы үйінде.

Алты ұл тапқан әйелді ханым десең болмас па, аға деген жігітті жаным десең болмас па.

Жан жолдасың – жарың.

Жақсы қатын – ырыс, жаман қатын – ұрыс.

Отырған қыз орнын табар.

Ұятсыз қатын тұзсыз ас секілді.

Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.

А, құдайым, бала бер, бала берсең, сана бер, санасыз бала бергенше, артынан бірін-бірін ала бер. Е, құдайым, бала бер, бала берсең дана бер; дана бермесең, ептеп-септеп ала бер. Берсең адал бер, бермесең ала бер.

Балалы үй – базар, баласыз үй – мазар.

Ата тілін алмаған – аман болып көп жүрмес. Атаңа не келтірсең, алдына сол келер. Атаңа не қылсаң, өзіңе де сол қылар.

Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер.

Бала – баланың ісі шала.

Жақсы бала әкесінің есіктегі басын төрге сүйрейді, жаман бала әкесінің төрдегі басын есікке сүйрейді. Ата-

дан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге сүйер, атадан жаман ұл туса, төрдегі басын есікке сүйер.

Ата-ананды сыйласаң, көп жасарсың, сыйламасаң, жан кинарсың.

Өз ағасын ағаламаған, кісі ағасын жағаламайды.

Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер.

Жетесі жаман жас бала тоқсандағы шалмен тең.

Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар; атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар.

Адам болар баланың кісімен ісі бар, адам болмас баланың кісімен несі бар.

Ағасы бардың жағасы бар.

Ағайынның азары болса да, безері болмас.

Арғымақты жамандап, көне тұлпар тапқаның, ағайынды жамандап, көне туған тапқаның.

Оқығанның – көңілі жарық, оқымағанның – беті көн шарық.

Құдай, маған түйедей бой бергенше, түймедей ой бер.

Білмеген мың бөлеге тұтылар,

Білген мың бөледен құтылар.

Бұрынғының айтқаны бұрыс кетпес.

Өнерлі өлмес, өнерсіз күн көрмес.

Малдан жарлы қалсаң – қал, ақылдан жарлы қалма.

Алған сабағың біреу болсын, тақырауы мың болсын.

Есердің ақылы түстен кейін.

Өнерді үйрен де, жирен.

Өнерлі өрге жүзер.

Өнер алды – қызыл тіл.

Бір жас үлкеннен ақыл сұра.

Көп жастың ішінде бір кәрі болса, даң болар, көп көрінің ішінде бір жас болса, дана болар.

Ойлай берсең, ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ.

Оқу инемен құдық қазғандай.

Ашу – кәпір, ақыл – дос, ақылыңа ақыл қос.

Білмегенді білдір, қолыңа алтын жүзік ілдір.

Білмегенге үйрет, жерге соқаны салып сүйрет.

Ақымақты үйрету – өлгенді тірілту.

Барша өнерді үйрен.

Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз.

Жастық — мастық.
Өзің не етсең, алдына сол келер.
Өзінің кетпендей мінін көрмей, біреудің инедей мінін көреді.

Ер — бас, қатын — мойын.
Шешесін көріп — қызын ал, қарысын көріп — бөзін ал.

Қатының жаман болса, ата алмассың, алып базарға сата алмассың.

Үйінде екі қатының болса, ойран болар, екі сиырын болса, айран болар.

Баланы жастан, қатынды бастан.
Ерлер көп болса — отын жоқ, қатындар көп болса — су жоқ.

Көшермен болса — жұрт жаман, тастайтын болса — қатын жаман.

Жаман шоқпар жинар, тентек қатын жинар.
Жақсы қатын — үй дәулеті, жақсы шапан — той дәулеті.
Екі қатын алғанның — дауы үйінде, жаман қатын алғанның — жауы үйінде.

Алты ұл тапқан әйелді ханым десең болмас па, аға деген жігітті жаным десең болмас па.

Жан жолдасың — жарың.
Жақсы қатын — ырыс, жаман қатын — ұрыс.
Отырған қыз орнын табар.
Ұятсыз қатын тұзсыз ас секілді.
Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу.

А, құдайым, бала бер, бала берсең, сана бер, санасыз бала бергенше, артынан бірін-бірін ала бер. Е, құдайым, бала бер, бала берсең дана бер; дана бермесең, ептеп-септеп ала бер. Берсең адал бер, бермесең ала бер.

Балалы үй — базар, баласыз үй — мазар.
Ата тілін алмаған — аман болып көп жүрмес. Атаңа не келтірсең, алдына сол келер. Атаңа не қылсаң, өзіне де сол қылар.

Ата көрген оқ жонар, ана көрген тон пішер.
Бала — баланың ісі шала.
Жақсы бала әкесінің есіктегі басын төрге сүйрейді, жаман бала әкесінің төрдегі басын есікке сүйрейді. Ата-

дан жақсы ұл туса, есіктегі басын төрге сүйер, атадан жаман ұл туса, төрдегі басын есікке сүйер.

Ата-ананды сыйласаң, көп жасарсың, сыйламасаң, жан қинарсың.

Өз ағасын ағаламаған, кісі ағасын жағаламайды.
Ағаны көріп іні өсер, апаны көріп сіңлі өсер.
Жетесі жаман жас бала тоқсандағы шалмен тең.
Атадан жақсы ұл туса, қар үстінде от жанар; атадан жаман ұл туса, ат үстінен ит қабар.

Адам болар баланың кісімен ісі бар, адам болмас баланың кісімен несі бар.

Ағасы бардың жағасы бар.
Ағайынның азары болса да, безері болмас.
Арғымақты жамандап, көне тұлпар тапқаның, ағайынды жамандап, көне туған тапқаның.

Оқығанның — көңілі жарық, оқымағанның — беті көн шарық.

Құдай, маған түйедей бой бергенше, түймедей ой бер.

Білмеген мың бәлеге тұтылар,
Білген мың бәледен құтылар.
Бұрынғының айтқаны бұрыс кетпес.
Өнерлі өлмес, өнерсіз күн көрмес.

Малдан жарлы қалсаң — қал, ақылдан жарлы қалма.
Алған сабағың біреу болсын, тақырауы мың болсын.
Есердің ақылы түстен кейін.
Өнерді үйрен де, жирен.

Өнерлі өрге жүзер.
Өнер алды — қызыл тіл.
Бір жас үлкеннен ақыл сұра.
Көп жастың ішінде бір кәрі болса, даң болар, көп көрінің ішінде бір жас болса, дана болар.

Ойлай берсең, ой да көп, сана да көп, ойнай берсең, ой да жоқ, сана да жоқ.

Оқу инемен құдық қазғандай.
Ашу — көпір, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос.
Білмегенді білдір, қолыңа алтын жүзік ілдір.
Білмегенге үйрет, жерге соқаны салып сүйрет.
Ақымақты үйрету — өлгенді тірілту.
Барша өнерді үйрен.
Жігіт кісіге жетпіс өнер де аз.

Оқу түбі – тоқу.
Өнер алды – қызыл тіл, бірден соңғы – мергеншіл.
Тілі тәтті, көңілі қатты.
Адамға тілінен, сиырға мүйізінен.
Жақсы сөз – жарым ырыс.
Жақсы сөз – жан сүйіндірер, жаман сөз – жан күй-
дірер.

Сөздің көркі – мақал, иектің көркі – сақал.
Батырдың сөзі мың теңгелік.
Көре-көре көсем болар, сөйлей-сөйлей шешен болар.
Тыймаған ауызда бәле бар.
Сөз білмесең үндеме, көптің ішінде отырарсың.
Тіл қылыштан өткір.
Еңбек етсең, өміріңше емерсің.
Бейнетсіз рақат жоқ.
Жалқау тек жатар, оның ырысы қашар.
Ісі жоқтың – асы жоқ.
Бекерден тәңірім безер.
Қызмет ет те, міндет ет, қызмет ердің ақысы, еңбек
етсең, ішерсің.

Жақсы іске келеді, жаман асқа келеді.
Еңбектің түбі – рақат.
Жігіттің ерінгені – көрімнің көрінгені.
Жақсылық қылсаң, бүтін қыл.
Күн ортақ, ай ортақ, жақсы ортақ.
Кімді қорласаң, содан зар тартарсың.
Жақсының айтқан ақылы алуа, қант, балмен тең.
Өзі жемес – кісіге бермес.
Жаман ат қамшыласаң да өрге шаппас; жақсының
жаман адам бабын таппас.

Көшкен жұрттың қадірі қонғанда өтер, ер жігіттің
қадірі өлгенде өтер.

Жақсыдан тиер шарапат, жаманнан тиер кесапат.
Жақсы кісі текшіл, жаман кісі кекшіл.
Жаман адамды жасауыл қылсаң, үстіңе жау келтірер.
Жақсыға ерсең, жетерсің мұратқа, жаманға ерсең,
қаларсың ұятқа.

Жақсының жақсылығын айт, нұры тасысын, жаман-
ның жамандығын айт, құты қашсын.

Жақсының қадірі өлгенде білінер, аттың қадірі мінгенде
білінер.

Растық жауған қардан, сауған сүттен ақ, судан таза.
Ісің ақ болса, құдайың жақ болар.
Алдау – зұлымдық, алдану – ақымақтық.
Барына разы бол, жоғына сабыр ет. Н е м е с е : Барын-
да шүкір ет, жоғында сабыр ет.
Бермегенге қақсама, бергенді тастама.
Жақсы ат малдан артық.
Жері байдың елі бай.
Жоқтық ұят емес, байлық мұрат емес.
Жарлы байдың мал басар азығы, бала атаның қазығы.
Тастаған шоқпар сорлының маңдайына тиер.
Қатты жерге қақ тұрар, қайратты ерге мал тұрар.
Күлме досыңа, келер басыңа.
Жақсыға жаттық жоқ, жаманға жақындық жоқ.
Андықан ауыл болмас, ит балалап сауын болмас.
Жанадан дос тапсаң да, ескі досыңды ұмытпа.
Татулық – байлық.
Қылыш жарасы бітер, тіл жарасы бітпес.
Сақтанған саламатқа жеткен.
Ауру жазылып қалады, әдет қалмайды.
Денсаулық – зор байлық.
Әуелгі байлық – денсаулық, екінші байлық –
ақ жаулық.

ЖҰМБАҚТАР

Ақ қойым тұрып кетті, қара қойым жатып қалды.

(Қар мен жазғытұры)

Өне барады өзі, көрінбейді ізі.

(Жел)

Шешесі мәсісін кигенше, қызы Мәскеуге барып қалды.

(Түтін)

Жалт-жұлт етеді, жалмай жұтады.

Бір жансыз бір жансыздың жанын алар.

(От)

Жұмбағым жұтылды, ойға қарай құтылды.

(Күйын)

Екі тері, екеуі де тең тері.

(Аспан, жер)

Кереге басында — ақ жаулық.

(Күн сәулесі)

Үй үстінде — уақ тас.

(Жұлдыздар)

Көп бауырсақ ішінде бір қалаш.

(Жұлдыздар мен ай)

Төлебайдың баласы төбелесіп келеді; Егізбайдың өгей ұлы ерегісіп келеді; екеуі — қарауыл қарайды, біреуі — шөпшек тереді.

Екі тың-тың, екі жылтың; төрт тап-тап, қалар сақтап, бір былғауыш.

(Түйе)

Жамаулары болса да, тек білінбейді.

(Шұбар ат)

Үлгісіз піштім, жіпсіз тіктім.

(Ала мал)

Екі үйге бір көсеу.

(Сиырдың тілі)

Қараша үйге қар жатпас,

Ел жатса да — енекем жатпас. Немесе: Ел жатса да, екі батыр жатпайды.

(Сиырдың мүйізі)

Мұрты бар екен де, сақалы жоқ; тоны бар киерге, шапаны жоқ; пайдасы үй ішінен табылған соң, далаға кіріп шығар сапары жоқ.

(Мысық)

Жер астында жездем аты кісінейді.

(Тышқан)

Ол надыр (сирек) құм жануары, көзі өткір, көңілі тар; басқа ұрсаң, ойламайды намыс-ар. Қара түгіл ханда бар. Қытайда бар, Қырымда бар, Түркістан, Румда бар, Хорасан, Бұқарада бар.

(Ит)

Алдында біреу кетті түйе айдаған; есек мініп, қасқыр мен ешкіні жетелеген.

(Коян)

Басы бар да, шашы жоқ, көзі бар да, қасы жоқ, жүретұғын аяғы жоқ. Суыққа тоңбайды, ыссыға күймейді.

Бір нәрсе дүниеде қанаты бар ұшпас биік, сондадағы жүрмейді екен аяғы жерге тиіп, арасын жер мен көктің өрт алса да, кетпейді ешбір жері отқа күйіп.

(Балық)

Жол үстінде — июлі қайыс.

(Жылан)

Ат басты, арқар мүйізді, бөрі кеуделі, бөкен санды; құс қанатты, құмырсқа ізді, бота тірсекті.

(Шегіртке)

Құлдыр-құлдыр жырғалым, қартайғанша тозбайды.

(Кұлақ)

Қатар-қатар тас қойдым, жирен атты бос қойдым.

(Тіс пен тіл)

«Ти» десем — тимейді, «тима» десем — тиеді.

(Ерін)

Арбадан ақ күшігім қарғып түсті.

(Түкірік)

Мың қойымды бір шыбықпен айдалым.

(Ұстара)

Бір тауға әрі қайын, әрі тал өседі.

(*Бастың шашы мен сақалы*)

Айдын көлде алтын тас, ау салса да — алынбас.

(*Тіс*)

Ерте тұрдым — екі айыр жолға түстім.

(*Шалбар*)

Дүниеде бір айдаһар білесің бе? Жаны жоқ қимылдайтын денесінде; ішінде бақша-бақша сүйегі бар, жарқылдар жалғыз көзі төбесінде. Тұрады адам келсе аузын ашып, кетпейді келген адам онан қашып, барады ақырын-ақырын қадам басып.

Не м е с е:

Отыз омыртқа, қырық қабырға, барын бастаған ауыз омыртқа.

(*Киіз үй*)

Әкесі ұлын көтереді, ұлы бөрігін көтереді.

(*Үй керегесі, уық, шаңырақ*)

Дүниеде бір нәрсе бар: өзі жансыз, оны жоқ ұрмайтын адамзат.

(*Есік*)

Екі басы жұмырықтай, ортасы — қылдырықтай.

(*Тұтқа*)

Жетпіс кемпір жер тістеп тұр.

(*Кереге*)

Үй айнала қан шаштым.

(*Үйге ұстаған ши*)

Шым-шытыр, шидей қотыр.

(*Керегенің көзі*)

Қызыл сиырымның жоны жалпақ.

(*Үйдің есігі*)

Үй артында төрт шыбық, төртеуі де көк шыбық.

(*Түндіктің төрт бауы*)

Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

(*Қазан мен от*)

Қара қойым суға кетті, құйрығы шұбалаң етті.

(*Шөміш*)

Көзіме көрінеді сары болып, ішінде от пен су жары болып; төрт аяғы — түйенің табанындай, екі құлағы — шошқаның қабанындай.

(*Самауырын*)

Тұтқасы бар ұстайтын, алақандай жерге қыстайтын; сағат болмай көшеді, тиіп кетсең ұшады.

(*Шыны аяқ*)

Алты аяғы бар, талдан таяғы бар, арқасында құйрығы бар, алладан бұйрығы бар.

(*Безбен*)

Бір нәрсе өзі нәзік, керек еді, қолынан жерде жатса не келеді? Дарияға ағып жатқан салса тастап, сонымен дәрежеге тең келеді.

(*Түз*)

Құдайдың құдіреті көп тұрар: бір кесенің ішінде екі түрлі сүт тұрар.

Бір ақ үй бар: кірейін десең, есігі жоқ.

(*Жұмыртқа*)

Бір тышқанда екі құйрық.

(*Қайшы*)

Бір нәрсе үш аяқты, ұзын тұмсық, алтынның басын жейді күнде қыршып.

(*Шам қайшы*)

Тап табанақ-табанақ, табаны жылырақ құялақ, көлеңкесі күмістен, күліп тұрған қоян-ақ.

(*Айна*)

Өмір-өмір өмірден, жаққан отын көмірден, зымыран деген бір құс бар, жұмыртқасы темірден.

(*Мылтық*)

Елу аяқты, екі қолды, салады елу аяқпен жалғыз жолды.

(*Ара*)

Жүгіре-жүгіре күшігім буаз болды.

(*Үршық*)

Бір жансыз мойнында бар екі құлақ, ойнайды дәл үстінде он шақты лақ. Белінде сегіз белбеу, қолында екі арқан, ұстап алып тұрады патша болып ойламай-ақ. Бар екен маңдайында жалғыз көзі, болады тоқсан түрлі айтқан сөзі... Үстіне ашамайын ерттеп қойса, болады күнде жиын мұның өзі!..

(*Домбыра*)

Бір тауға әрі қайың, әрі тал өседі.

(Бастың шашы мен сақалы)

Айдын көлде алтын тас, ау салса да – алынбас.

(Тіс)

Ерте тұрдым – екі айыр жолға түстім.

(Шалбар)

Дүниеде бір айдаһар білесің бе? Жаны жоқ қимылдайтын денесінде; ішінде бақша-бақша сүйегі бар, жарқылдар жалғыз көзі төбесінде. Тұрады адам келсе аузын ашып, кетпейді келген адам онан қашып, барады ақырын-ақырын қадам басып.

Немесе:

Отыз омыртқа, қырық қабырға, барын бастаған ауыз омыртқа.

(Киіз үйі)

Әкесі ұлын көтереді, ұлы бөрігін көтереді.

(Үй керегесі, уық, шаңырақ)

Дүниеде бір нәрсе бар: өзі жансыз, оны жоқ ұрмайтын адамзат.

(Есік)

Екі басы жұмырықтай, ортасы – қылдырықтай.

(Тұтқа)

Жетпіс кемпір жер тістеп тұр.

(Кереге)

Үй айнала қан шаштым.

(Үйге ұстаған ши)

Шым-шытыр, шидей қотыр.

(Керегенің көзі)

Қызыл сиырымның жоны жалпақ.

(Үйдің есігі)

Үй артында төрт шыбық, төртеуі де көк шыбық.

(Түндіктің төрт бауы)

Қара сиырым қарап тұр, қызыл сиырым жалап тұр.

(Қазан мен от)

Қара қойым суға кетті, құйрығы шұбалаң етті.

(Шөміш)

Көзіме көрінеді сары болып, ішінде от пен су жары болып; төрт аяғы – түйенің табанындай, екі құлағы – шошқаның қабанындай.

(Самауырын)

Тұтқасы бар ұстайтын, алақандай жерге қыстайтын; сағат болмай көшеді, тиіп кетсең ұшады.

(Шыны аяқ)

Алты аяғы бар, талдан таяғы бар, арқасында құйрығы бар, алладан бұйрығы бар.

(Безбен)

Бір нәрсе өзі нәзік, керек еді, қолынан жерде жатса не келеді? Дарияға ағып жатқан салса тастап, сонымен дәрежеге тең келеді.

(Түз)

Құдайдың күдіреті көп тұрар: бір кесенің ішінде екі түрлі сүт тұрар.

Бір ақ үй бар: кірейін десең, есігі жоқ.

(Жұмыртқа)

Бір тышқанда екі құйрық.

(Қайшы)

Бір нәрсе үш аяқты, ұзын тұмсық, алтынның басын жейді күнде қыршып.

(Шам қайшы)

Тап табанақ-табанақ, табаны жылырақ құялақ, көлеңкесі күмістен, күліп тұрған қоян-ақ.

(Айна)

Өмір-өмір өмірден, жаққан отын көмірден, зымыран деген бір құс бар, жұмыртқасы темірден.

(Мылтық)

Елу аяқты, екі қолды, салады елу аяқпен жалғыз жолды.

(Ара)

Жүгіре-жүгіре күшігім буаз болды.

(Ұршық)

Бір жансыз мойнында бар екі құлақ, ойнайды дәл үстінде он шақты лақ. Белінде сегіз белбеу, қолында екі арқан, ұстап алып тұрады патша болып ойнамай-ақ. Бар екен маңдайында жалғыз көзі, болады тоқсан түрлі айтқан сөзі... Үстіне ашамайын ерттеп қойса, болады күнде жиын мұның өзі!..

(Домбыра)

Жапанда бір айдаһар бүгіп жатқан, оятқан өз жанына қаза тапқан, нәрсеге неше түрлі өзі де тажал, аяғы сондай мықты жерге батқан.

(Қақпан)

Тұла бой – тыста, екі қол – іште.

(Белбеу)

Жаны жоқ болса да, ақылды адамның ісін істейді.

(Кітан)

Кішкене ғана безер, дүниені кезер.

(Ақша)

Ә, керемет! Бір ит бар: үй бағады – үрмейді, аяғы жоқ – жүрмейді; көмейін тықсаң сөйлейді; тілін адам білмейді; рұқсатсыз сол иттен адам үйге кірмейді.

(Кілт)

Ізі бар, адымы жоқ аяғының, тимейді ұшы жерге таяғының, хайуанға екі аяғын арта салып, келеді сөзін сөйлеп баяғының.

(Арба)

Бір нәрсе астын-үстін алты қақпақ, бұл пенде ырыздығын онан таппақ, бұлт алып айналасы күркіресе, қар жауып арасынан толады аппақ.

(Диірмен)

ӘҢГІМЕЛЕР

ӨРМЕКШІ, ҚҰМЫРСҚА, ҚАРЛЫҒАШ

Атасы он жасар ұл баласымен далада келе жатып, баласынан сұрады:

– Анау өрмекшіні көремісің, не істеп жүр?

– Көремін, өрмек тоқып жүр.

– Анау құмырсқаны көремісің?

– Көремін, аузында бір нанның уалшығы бар, жүгіріп кетіп барады.

– Жоғары қара, аспанда не көрінеді?

– Жоғарыда қарлығаш ұшып жүр, аузында кесе тістеген шөбі бар.

Сонда атасы айтты:

– Олай болса, шырағым, ол кішкентай жәндіктер саған әбірет¹. Өрмекші маса, шыбынға тұзақ құрып жүр, ұстап алған соң, өзіне азық етуге. Құмырсқа бала-шағаларына тамақ аулап, бір нанның уалшығын тапқан соң өзі жемей, аузына тістеп, қуанғаннан үйіне жүгіріп қайтып барады. Қарлығаш балапандарына ұя істеуге шөп жиып жүр. Жұмыссыз жүрген бір жан жоқ. Сені де құдай-тағала босқа жүруге жаратпаған, жұмыс жұмыстауға әдеттенуге керек, – деді.

СӘТЕМІР ХАН

Сәтемір жеті жасар күнінде атасынан жетім қалыпты. Күндерде бір күн Сәтемір далада ойнап жүріп, бір ескі тамның түбінде шаршаған соң сүйеніп, жан-жағына қарап

¹ Әбірет – онеге, үлгі.

жатса, бір аяғы ақсақ құмырсқа тамның төбесіне қарай өрмелеп барады да, орта шеніне барғанда құлап түседі, тұра салып тағы да өрмелейді, манағыдан гөрі жоғарырақ барғанда тағы құлап түседі. Үшінші рет құмырсқа және тырмысады; ақыр бар күшін салып, қисая-мисая барып, тамның төбесіне шығып кетеді. Мұны көріп Сәтемір ойға қалды: құдайтағаланың жаратқан жан-жануарының ең кішкентайы осы құмырсқа-екеш құмырсқа да тынбай жұмыс жұмыстап жүр; өзі ақсақ, бір тырмысып, екі тырмысып, жығылып, сонда да қоймай, ақырында мұратына жетті; тамның басына шықты; мұны көріп отырып менің де талап іздемей, жұмыссыз ойнап жүргенім ақылсыздық екен деп ойынын тастап, қалаға барды.

Қалада бір зор білімді, оқымысты молда¹ бар екен, соған үй сыпыруға жалданып, ақысына оқу оқыпты-мыс. Ақырында сол Сәтемір асқан данышпан, айдай әлемге патша болған.

ТАЛАПТЫҢ ПАЙДАСЫ

Петр Великий деген осы күнгі ақ патшамыздың бабасы бір күні шіркеуде тұрғанда көп адамның артқы жағында үңіліп патшаға қарап, бөркімен қалқалап қана бір нәрсені сызып тұрған балаға көзі түседі. Мұнымен бөтен кісінің ісі жоқ, жалғыз-ақ ақылы кемел патша сол бала-екеш балаға да көзін салып тұрған екен. Тілек тілеп болған соң, жұрт екі жарылып, патшаға жол беріпті. Сонда патша түп-тура манағы балаға барды. Бала қолындағы сызумен болып тұрып, тіпті патшаның қасына келгенін де байқамай қалыпты. Сонда жұмсақ шыраймен патша сұрады:

- Неғылып тұрсың?
- Сенің жүзіңді жазып алайын деп едім.
- Оны неғылмақсың?
- Даңқын, дабылың жер жүзіне жайылған патшам, сенің суретіңді сызып алып, өміріме шейін бойымда сақтайын деп едім.

¹ Оқымысты молда – оқымысты ғалым деген мағынада.

– Қане, көрсетші сызғаныңды?

Сол уақытқа шейін қорықпай жауап беріп тұрған бала, сызғаныңды көрсет дегенде, қысылайын депті, сөйтсе де, сызған қағазын әдеппен патшаның қолына берді. Қараса, сурет реуішті де емес, әйтеуір өз білімінше сызған сызық, бала ол күнде сурет салуды қайдан білсін. Солай да болса, әлемге ақылы жеткен патша баланың талапты, зерек екенін аңғарып, оқуға бергізіп, ақырында сол бала бүкіл орыс жұртына даңқы шыққан Матвеев деген суретші болған.

АБЫЛАЙ ХАН

Керей Қожаберген жырауға Абылай: «Мені мақтап жыр айтшы», – деді. Қожаберген айтты:

– Абылай, сен, мен көргенде, тұрымтайдай үл едің, Түркістанда жүр едің; Әбілмәмбет ағаңа қызметкер болған үл едің; Үйсін Төле билердің түйесін баққан құл едің. Сен жиырмаға келгенде, ақ сұңқардай түледің. Алыстан тоят тіледің: ақтан болды күніңіз, арсы менен күрсіге дау таласты үніңіз, енді сіздің бұл күнде, бір көшеге сыймайды азаткерде құлыңыз.

ӘКЕ МЕН БАЛА

Бір адам он жасар баласын ертіп, егіннен жаяу келе жатса, жолда қалған аттың бір ескі тағасын көріп, баласына айтты:

– Анау тағаны, балам, ала жүр, – деп.

Бала әкесіне:

– Сынып қалған ескі тағаны алып неғылайын, – деді.

Әкесі үндемеді, тағаны өзі иіліп алды да, жүре берді. Қаланың шетінде темірші ұсталар бар екен, соған жеткен соң әкесі қайрылып, манағы тағаны соларға үш тиынға сатты. Одан біраз жер өткен соң, шие сатып отырғандардан ол үш тиынға бірталай шие сатып алды. Сонымен, шиені орамалына түйіп, шетінен өзі бірем-бірем алып жеп, баласына қарамай, аяндап жүре берді. Біраз жер өткен соң,

әкесінің қолынан бір шиіе жерге түседі. Артында келе жатқан бала да тым-ақ қызығып келеді екен, жерге түскен шиені жалма-жан жерден алып аузына салды. Бітегенеден соң және бір шиіе, онан біраз өткен соң және бір шиіе, сонымен әр жерде бір әкесінің қолынан түскен шиені он шақты рет иіліп, жерден алып жеді. Ең соңында әкесі тоқтап тұрып, баласына шиені орамалымен беріп тұрып айтты.

— Көрдің бе, мана тағаны жамансынып жерден бір ғана иіліп көтеріп алуға еріндің, енді сол тағаға алған шиенің жерге түскенін аламын деп бір еңкеюдің орнына он еңкейдің. Мұнан былай есінде болсын: аз жұмысты қиынсынсаң — көп жұмысқа тап боласың; азға қанағат ете білмесең — көптен де құры боласың, — деді.

АСЫЛ ШӨП

Злиха мен Бәтима деген біреудің қызметінде тұрған екі қыз бала төбесіне бір-бір жәшік жеміс көтеріп, қалаға келе жатыпты-мыс. Злиха аһлап-уһлеп, шаршадым деп, Бәтима күліп, әзілдесіп келе жатады. Сонда Злиха айтты:

— Сен неге мәз болып қуанып келесің, төбедегі жәшіктің ауырлығы да менің басымдағыдан кем емес, өзін де менен күшті емессің?

— Мен жәшігім ішіне ауырды жеңілдететін бір шөп салдым, — деді Бәтима.

— Ай, ондай болса шөбіңнің атын айтшы, мен де ауырымды жеңілтейін, — деді Злиха.

— Ол шөп сенің қолыңа түспей ме деп қорқамын, аты «сабыр» деген, — деді.

БАҚША АҒАШТАРЫ

Жаздың әдемі бір күнінде, таңертең бір төре өзінің баласымен бақшаға барып, екеуі де егілген ағаштары мен гүл жапырақтарын көріп жүрді.

— Мынау ағаш неліктен тіп-тік, ана біреуі неге қисық біткен? — деп сұрады баласы.

— Оның себебі, балам, анау ағашты бағу-қағумен өсірген, қисық бұтақтары болса кесіп. Мынау ағаш бағусыз, өз шығу қалыбымен өскен, — деді атасы.

— Олай болса, бағу-қағуда көп мағына бар екен ғой, — деді баласы.

— Бағу-қағуда көп мағына барында шек жоқ, шырағым; мұнан сен де өзіңе әбірет алсаң болады; сен жас ағашсың, саған да күтім керек; мен сенің қате істеріңді түзеп, пайдалы іске үйретсем, сен менің айтқанымды ұғып, орнына келтірсең, жақсы, түзік кісі болып өсерсің, бағусыз бетімен кетсең, сен де мынау қисық біткен ағаштай қисық өсерсің, — деді.

БІР УЫС МАҚТА

— Бір кішкентай қыз әкесінің шапанын жамап отыр екен, шешесі қасына отырып, ақыл айтты:

— Балам, дүниедегі жаратылған жәндік-жансыздардың ешқайсысының да керексіз болып, жерде қалатыны болмайды, — деп. Сол сөзді айтып отырғанда, қыз бала киімін жамап болып, жердегі мақтаның қиқымын терезеден лақтырып, далаға тастады:

— Әже, осы қиқымның еш нәрсеге керегі бола қалмас, — деп.

Шешесі:

— Балам, сол да жерде қалмайды, — деді. Осылайша сөйлесіп, терезеден қарап отырса, манағы мақтаны жел көтеріп ұшырды, мұны бір торғай көріп қуып барып, мақтаны тұмсығына тістеп қана алып, ұшып кетті. Қыз әжесінен:

— Манағы мақтаның қиқымын бір торғай алып кетті, оны неғылады? — деп сұрады. Әжесі айтты:

— Көрдің бе, балам, күн айналмай манағы айтқан сөздің келгенін. Ол кішкентай мақтаны торғай ұясына төсеп, жас балапандарына мамық етеді, — деді.

АЛТЫН ШЕТТЕУІК

Бір үлкен мейрам алдында, әкесі балаларын қуанту үшін үйіне әр түрлі жеміс алып келді. Леночка деген кіші қызы сол келтірген көп жемістің ішінде, сырты алтындаған шеттеуіктерге қызығып, соны маған бер деп қоймады. Шешесі айтты:

– Бұл шеттеуіктер тек әдемілікке істелген, мыналарды ал, – деп, бөтендерін беріп еді, Леночка жылай бастады:

– Мен қара шеттеуікті алмаймын, алтын тыстысын аламын, оның ішіндегі дәні де тәтті шығар, – деп.

Шешесі тіл алмайтын қисық баланың дегенін істегеннен артығы жоқ екенін ойлап, Леночкаға алтын тыстыларын, бөтен балаларына бөтен шеттеуіктерді таратып берді. Леночка қуанып шеттеуіктерін дереу шаға бастады, қараса, бірінің де ішінде дәні жоқ, бос қабықтар екен. Мұны көріп қасындағы балалар мазақтап күле бастады. Сонда атасы айтты:

– Бұл шеттеуіктер жеу үшін істелген емес, тек көзге әдемі көріну үшін қойылған; мен шеттеуіктердің бос қабығын алып, сыртын күміспен бояп қана қойып едім, екінші рет не нәрсенің де құр сыртына қарап қызықпа, асылы ішінде болар, – деді.

ШЕШЕ МЕН БАЛА

Шешесі қыз баласынан сұрады:

– Берген ақшамды қайда қойдың?

Б а л а:

– Біреуге бердім.

Ш е ш е с і:

– Кімге?

Б а л а:

– Бір тентек балаға бердім.

Ш е ш е с і:

– Мұнан былай тентек болма деп берген шығарсың?

Б а л а:

– Рас, әже, екінші рет тентек болма дедім. Құс та құдайдың жәндігі ғой, әже?

Ш е ш е с і:

– Біз де, құс та, бөтен жан-жануардың бәрі де құдайдың жаратқан жәндігіміз.

Б а л а:

– Әлгі бала құдайтағаланың жаратқан кішкентай құсын ұстап алып, сатайын деп жүр екен. Құс кісі аярлық болып, шикылдап тұрды; сонда алып жүрген бала түмсығын қыса береді, бишара құстың дауысын құдайтағала есітеді деп қорыққан шығар деймін.

Ш е ш е с і:

– Онда сен неғылдың?

Б а л а:

– Мен балаға ақша беріп сатып алып, құсты ұшырып қоя бердім. Менің бұл ісім сауап емес пе?

Ш е ш е с і:

– Әрине, сауап, бейшараларға қайырымды болғаның.

Б а л а:

– Ол бала, кім біледі, кем-тарлықтан құсты сатуға жүрген-ау?

Ш е ш е с і:

– Мен де солай ойлаймын.

Сонда сөйлеп отырған бала, сіңлісіне қарап:

– Мана ақшамның бәрін бергенім жақсы болған екен, – деді.

С і н л і с і ш е ш е с і н е қ а р а п:

– Апаммен екеуміз мана бәстесіп едік, ол балаға апам құсыңның бәсі не деп те сұрамай, ақшасының бәрін берді; мен айттым: құстың бәсі не деп сұрау керек еді деп, қайсымыздікі дұрыс?

Шешесі үлкен қызына қарап айтты:

– Сенің де бұл істеген ісінді дұрыс демеймін. Егер тағы бір манағыдай бала жолықса, ақшаның бәрін бастапқы балаға беріп қойдың, сонғыға не берер едің?

Ү л к е н қ ы з ы:

– Онда мен тағы да саған келер едім.

Ш е ш е с і:

– Егер менде де мал, ақша болмаса қайтер едің?

Б а л а:

– Онда... – деп, не дерін біле алмады.

Ш е ш е с і:

– Көбірек жақсылық етуге шамам келсін десең, әр нәрсеге күтімді болу керек; құстың бәсін сұрап, кемге бермеймін десе, сонда ақшаңның бәрін беру керек еді. Ол құстың өзі не құс екен?

Б а л а с ы:

– Мен сұрағаным да жоқ, әже, өзің айтушы емес пе ең, жақсылық еткен жаныңның атын да сұрама деп.

Ш е ш е с і к ү л і п:

– Солай, солай, шырағым, – деді.

Б а л а с ы:

– Әже, сен көрсен еді, құсты қоя бергенімде, әуелі қуанғаннан тіпті ұша алмады; сонан соң құсты сатқан баладан уәде алдым, екінші рет ұстама деп.

Ш е ш е с і:

– Қызым, жақсы іс етіпсің, мінекей саған тағы да теңге.

Қ ы з ы:

– Алда разы болсын, әже.

Ш е ш е с і:

– Шырағым, қызым, әрдайым осындай рақымды бол, саған мұның үшін құдай рақым етер, – деді.

АУРУДАН – АЯҒАН КҮШТІРЕК

Сейіт орам үстінде жүгіріп бара жатқанда, бір арбалы келіп, аңдаусыз соғып кетіп, аяғын сындырыпты. Ойбайлап жылап жатқан баланы көріп шошынғаннан шешесі есінен танып қалыпты. Мұны көрген соң, Сейіт жыламақ түгіл, сынған аяғын орнына салып таңып жатқанда да дыбысын шығармай, қабағын да шытпай жатты. Сонда сынықшы кісі:

– Аяғың ауырмай ма, қабағыңды да шытпайсың? – деп сұрады.

Сейіт шешесі шығып кеткен соң, демін алып, сынықшыға сыбырлап айтты дейді:

– Ауырмақ түгіл, жаным көзіме көрініп тұр, бірақ менің жанымның қиналғанын көрсе, әжем де қиналып, жүдемесін деп, шыдап жатырмын, – деді.

МЕЙІРІМДІ БАЛА

Қытай жұртында ескі заң бар, біреуді алдағандығы мойнына түскен кісінің қолын кесе-тұғын. Бір төре осындай іспен күнәлі болып, әлгі айтылған жазаны беруге тұрғанда, күнәлі төренің жас қыз баласы әкем үшін жауап беремін деп, мәлім болды. Қызды патшаға алып келісті.

– Тақсыр, патшам, – деді қыз, – менің әкем жазаға лайық болғаны рас, соның үшін қолынан айрылуы керек болды, мінекей, тақсыр, әкемнің қолы, – деп өзінің қолын көтерді. – Бұл қол да менің жазықты болған атамның қолы, бірақ мұнымен бала-шағаларын асырауға шамасы келмейді. Бұйырыңыз, тақсыр, осы нашар қолын кесіп, жұмысқа жарап, бала-шағаларын асырайтын қолын атама қалдыруға.

Патша баланың мұнша атасына мейірімділігіне рақымы келіп, төренің күнәсін кешті дейді.

ПОЛКАН ДЕГЕН ИТ

Біз оқып жүрген шағымызда, ұстазымыздың қорасында бір Полкан деген зор ит бар еді. Терезеден қарап тұрғанымызда, әлгі Полканға бір кішкентай қанден ит келіп, өршеленіп үріп, аяғын тістеп, үстіне секіріп тиісе бастады. Сонда мен тұрып айттым:

– Тоқта, қанденім, ойнақтағаныңды қоймасаң, Полкан сазайыңды берер, – деп. Біраз қарап тұрсақ та, кішкентай қанденнің ойнақтағанына, тістегеніне Полкан ашуланып қозғалмады. Түрегелсем, арт жағымда ұстазымыз келіп, менің әлгі сөзімді естіп тұр екен, маған қарап айтты:

– Көрдiң бе, анау Полканның сенен гөрі көңiлi жұмсағырақ. Сен өзiңнен кiшi балаларменен ойнасаң, ақырында бiреуiн жылатасың немесе ренжiтесiң. Полкан ит те болса, өзiнен кiшi әлсiздердi ренжiтудi ұятсынып, қанденге тимей тұр, – дедi.

ТЫШҚАННЫҢ ӨСИЕТI

Тышқан баласына оңашада үйретiптi, адам деген мықты жауымыз бар, ағаштан қақпан құрып, үстiне ғана май байлап қояды, соны жеймiн деп барсаң қақпан ұстап алады, балам, соған жолай көрме, деп. Бiр күнi әлгi баласы ойнап жүрiп, майдың иiсi шыққан соң, неғылып қойған екен деп, қасына жоламай, алыстан сығалап қана қараса, шешесiнiң айтқан қалыбынша қақпан үстiнде майымен тұр екен. Ойлады: қарашы, адамның ақылсыздығын, ағаштан қақпан ғана iстеп, үстiне май байлап, бiздi қызықсын деп қойғанын, бiз сол қулыққа бола қоямыз ба деп, олай-бұлай одыраңдап жүгiрiп жүрдi де айтты:

– Сүйтсе де, айхай майы құрғырдың иiсiнiң жақсысын-ай, жемесем де биттей ғана жақындап иiскеуге болады ғой, – деп, бiрте-бiрте жақындай-жақындай бара жатқанда, қақпан тарс етiп тышқанды жаншып тастады.

ІЗБАСТЫ

Қыпшақ Избасты би, он жасар күнiнде көш үстiнде көп адаммен бiр түлкi қуысып, бәрiнен бұрын жетiп түлкiнi соғып алды. Артынан келген жасы үлкен кiсiлер түлкiндi бiзге байла деп едi, Избасты бермедi. Қазақшылық әдетте жасы үлкенге мұндай соғып алған түлкiнi байлаушы едi, мынау бала бiзге байламайды деп, заманындағы ханына арызға келiсiптi. Сонда Избасты ханға айтты дейдi:

Ойдан қашты бiр түлкi,
тауға қарап дем алмай,
жабыла қудық көп кiсi,
бәрi де қалды ере алмай;

сол түлкiнi кiм алар,
жалғыз жеткен мен алмай;
ағайыннан дұшпан жауым жоқ,
алдына салып айдап жүр,
алтайы түлкi көре алмай;
ұялып, тақсыр, жүрмеңiз,
мұның төресiн оңдап бере алмай.

ТҮЛКІ МЕН ЕШКІ

Бiр түлкi жүгiрiп келе жатып абайсызда бiр терең апанға түсiп кетiптi. Шығайын десе шыға алмай тұрғанда, ешкi су iздеп жүрiп, әлгi апанға келiп, түлкiнi көрiп:

– Әй, түлкi батыр, неғылып тұрсың? – дептi.

Түлкi айтты:

– Ой, неғыласың, батыр, жаным райыс¹ тауып тұрмын: қырда әрi сусап, әрi ыстықтап өлiп едiм, апанның ишi әрi салқын, әрi түбiнде түп-тұнық суы бар екен, – дедi.

Мұны естiп ешкi мен де салқын су iшейiн деп, секiрiп апанға түскенде, түлкi-екең секiрiп ешкiнiң үстiне мiнiп, онан мүйiзiне шығып, мүйiзiнен секiрiп қырға шығып, жөнiне кеттi дейдi.

ҚАРҒА МЕН ҚҰРТ

Қарға ұшып жүргенде жерде жорғалап бара жатқан құртты көрiп, тұмсығымен тiстеп алып ұшып кеттi. Құрт байғұс iстiң жаманға айналғанын бiлiп:

– Әй, қарға батыр, әке-шешендi де көрiп едiм, асқан жақсы құстар едi, – дедi.

Қарға тәуiр көрiп, тұмсығымен «yh!» дедi.

– Апа-ағаларыңды да бiлушi едiм, – дедi құрт.

Қарға тағы «yh!» дедi.

– Бiрақ соның бәрi де сенен жақсы емес едi, – дедi.

Сонда қарға масаттанып «ah!» дегенде, аузы ашылып кеткен соң, құрт жерге түсiп кетiп, құтылды дейдi.

¹ Райыс – ракат.

САУЫСҚАН МЕН ҚАРҒА

Ала сауысқан бір бұтақтан бір бұтаққа қонып, тынбай шикылдай беріпті, қасындағы күзғын-қарға үндемей отырыпты-мыс. Сонда сауысқан:

– Қарға тамыр, сен неге үндемейсің, әлде менің айтқан сөздеріме нанбай отырмысың, – депті.

Оған қарға айтты дейді:

– Рас, сауысқан мырза, еркін сөзіңе нанынқырамаймын; саны-сапасы жоқ көп сөйлеген мылжың шын сөзді аз айтады деп білемін, – депті-міс.

ЖАН-ЖАНУАРЛАРДЫҢ ДАУЛАСҚАНЫ

Жылқы, түйе, сиыр, қой, тауық, тышқан және бөтен жан-жануарлардың бәрі де адамның жылына ағалыққа таласты дейді.

Жылқы айтты:

– Мен, адам үстіме мінсе алысын жақын етемін, күшімді болса көреді, сүтімді болса ішеді, қылыма дейін арқан істейді, адамға менен пайдалы мал жоқ, жыл ағасы мен боламын, – деді.

Түйе айтты:

– Сен адам жұмысын қылсаң арпа, сұлы, шөп асайсың, тамағың үшін құл болдың. Мына мен сен көтере алмайтын ауырды көтеріп, неше айшылық алыс жерлерге барамын, аш болдым деп арпа, сұлы сұрамаймын, көде болса – көде, жусан болса – жусан, не кез келсе соны қорек етіп, табылса су ішіп, табылмаса шөлге де шыдап жүре беремін, жыл ағасы болу маған лайық, – деді.

Сиыр айтты:

– Адам егін ексе менімен егеді, сүтімді ішеді, құрт, май істейді.

Қой айтты:

– Мен болмасам қазақ үйін немен жабар еді; жүнімді алып киіз істейді, жабағымнан күпі тігеді, арқан, жіп еседі, сүтімнен құрт, май алады, – деді.

Ит айтты:

– Мен болмасам сенің көбіңді не ұры ұрлап, не қасқыр жеп тауысар еді, сенің бәріңнің мен бақташыңмын, дұшпан көрінсе үріп-абалап, иеме хабар беремін.

Тауық айтты:

– Мен болмасам кісі ерте тұрып, жұмысына бармай, ұйықтап қалар еді, мен таңертең тұрып шақырып, хабар айтамын, таң атты деп, көп отырса, жұмысыңнан қаларсың, жатар уақыт болды деп, түн ортасында да шақырамын, кеш болса тағы шақырамын, демалар мезгіл болды деп, – деді.

Тышқан не дерін біле алмай тұрды да, бір түрлі құлық ойлап, жиналған көпке айтты:

– Бұл таластан ештеме өнбес, жылды қарап тұралық та, кім бұрын көрсе, сол жыл басы болсын, – деді.

Түйе өзінің биіктігіне сеніп, менен бұрын кім көреді деп тышқанның сөзін қостап, бәрі де жылды қарап тұрды. Біраздан соң тышқан жорғалап түйенің үстіне шығып, өркешінің басына мінді де отырды. Сонымен бөрінен бұрын жылды тышқан көріп, хабар беріп, жылдың басы болған. Түйе бойына сеніп құр қалды деген сөз – осыдан қалған екен.

ҚАРА БАТЫР

Ертегі

Қара батыр деген ерді бала күнінде түрікпен елінің жортуылшылары ұстап алып, еліне апарған соң қой бақтырыпты. Аш, жалаңаш сақтап, жөнді тамақ бермеген соң, бала қойдың далада сүтін сауып ішіп, сонымен күн көріп жүріпті. Бір күні бала далада қамығып жылап отырғанда, алдына бір қарға келіп қонады. Бала қарғаға айтты:

– Қарғалар-ау, қарғалар, қанды көрсе жорғалар, тұмарымды алсана, біздің елге барсана, сағынып жүрген әкеме, тұмарды бере қалсана.

Қарға бір қарқ етті де, ұшып кетті. Бір мезгілде сауысқан келіп қонды.

– Ай, сауысқан, сауысқан, өлексе жеп тауысқан, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Сауысқан шық-шық етті де, ұшып кетті. Келіп тырна қонды.

– Ұзын мойын тырналар, қайыры бар мырзалар, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Тырна тырау-тырау деді де, ұшып кетті. Келді қаз.

– Әй, қаздар-ау, қаздар-ау, сізге бар-ды наздар-ау, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Қаз қаңқ-қаңқ етті де, ұшып кетті. Келді аққу.

– Көлден ұшқан қуларым, құс төресі туларым, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Аққу тоқталыңқырап, көлденеңдеп тұрды да, ол да ұшып кетті.

Біраздан соң қарлығаш келді.

– Әй, қарлығаш, тамыр-ай, жауда болдым қалар-ай, тұмарымды алсана, елге бара қалсана...

Қарлығаш ұшып олай кетті, ұшып бұлай кетті, ақыр қимай келіп, баланың қолына қонды.

Бала ойлады: әкем тұмарымды көріп таныса да, қай елде екенімді біле алмас; бұған бір белгі салайын деп, өзінің қолын пышақпен шаншып қанатты да, қанымен тұмар үстіне түрікпен елінің таңбасын салды. Сөйтіп болған соң, тұмарды қарлығаштың мойнына байлап, елінің, әкешесінің жерін айтып, ұшырып қоя берді.

Қарлығаш ұшты аспанмен, баланың айтқан жоспармен, асқар-асқар таулармен, айдын шалқар көлдермен, батпақ-лай шөлдермен, түрлі-түрлі жерлермен; қос қанатын қамшылап, аспаннан қатер көрінсе, таса жерді жамшылап, үстінен тері тамшылап, неше мерзім жерді өтті, неше мерзім елді өтті, нақ отыз күн болғанда, бір ауылға сол жетті, баланың айтқан аулы осы ма деп, меңзепті.

Бұл ауылға келген соң, қарлығаш әр үйдің төбесіне қонып, адамын байқап жүрсе де, баланың айтқанына ешқайсысы ұсамайды. Сөйтіп шаршап қалғып отырғанда, бір ыңырсыған кемпірдің даусы шықты. Құлағын салып қараса, кемпір айтады:

– Ау, шырағым-құлыным, маңдайымда тұлымым, көлге біткен құрағым, жалғыз ұлым шырағым! Жау алды ма білмедім, су алды ма білмедім, аң алды ма білмедім.

жөнін біліп, шырағым, құрбаның боп өлмедім, жиырма төрт ай болды, мен жалғызды көрмедім!..

«Сен тұра тұр» деп кемпірді тоқтатып, шал айтады:

– Жалғыз біткен талшыбық, келбетің келген қарағым, бір дерегің білуге, дүниені кезіп қарадым, аш бурадай жарадым, он екі мүшем сөгілді, аш күзендей бүгілді, таулардың насат тасындай, берік-ақ еді сүйегім, өрт шалғандай егілді. Қайда да кеттің, сұңқарым, үміт еткен тұлпарым, бір көрсетіп алмады, сол ғана болды-ау іңкөрім.

Онда бір жас қыз бала әке-шешесін тоқтатып сөйлейді:

– Наркескен деген алмастай, асыл еді негізің, бірге туған егізім, сен тұрғанда ойлаушы ем, арғымақ ат мінермін, асыл киім киермін, тең-құрбымнан ілгері, мен жарқырап жүрермін, биіктен талап тілермін, ойын-күлкі сауықпен, қызық дәурен сүрермін. Егізімнен айрылып, ақша беттен қан кетті, көңілімнен жан кетті, желкілдеп шыққан көк шөптей, жап-жас қана күнімде, міне бізден сән кетті. Әй, қартымыз, қартымыз, көзіңнің жасын тартыңыз, мен бүгін бір түс көрдім, әжептәуір іс көрдім, түсіме жору айтыңыз: қолдан ұшқан сұңқарым, қайта қонып жүр екен, үйірден жойған тұлпарым, қайта келіп жүр екен, бірге туған құлыным, үйге келіп жүр екен. Бізге құдай берген-ді, кісі көрмес өлген-ді. Баба-түкті Шашты-әзіз, нақ сарт болып кетпесе, хабар алып шырақтан, бір қарлығаш келген-ді...

Бұл сөзді есіткен соң, қарлығаш тіп-тіке шал-кемпірдің алдына қонды. Бейшаралар жылап-сықтап тұмарды алып, таңбасынан Қара батыр түрікпенге барғанын білісті. Соған соң ат жаратып, адам жиып, түрікпен жұртына барып, көп тарту-таралғы беріп, баласын алып қайтты дейді.

БАЙҰЛЫ

Байұлы жеті жасар күнінде ел көшіп, көп балалар: біреу тайына, біреу атына мінгенде, бір бала жыламысырап қарап тұрып қалды. Мұны көріп, Байұлы қасына барып:

– Сен неге атыңа мінбейсің? – деді.

Бала қамығып:

– Атым жоқ, көшкенде әжеммен түйеге мінуші едім, – деді.

Сонда Байұлы аттан түсіп, жаяу әкесіне барып:

– Мен атқа мінгенде, ер-тоқымымен маған бір жорға тай атап едіңіз, сол тайымды біреуге берсем, сіз ұрыспайсыз ба? – деді.

Әкесі:

– Кімге бересің? – деді.

Бала қысылыңқырап тұрып, жаяу жылап тұрған жарлының баласын көрсетті. Бұған әкесі де түсініп, бетінен сүйіп:

– Тайыңды кімге берсең де ерік өзінде, – деді.

Сонан соң Байұлы қуанып, тайды ерттегіп, манағы балаға әкеп беріп, қасына ертіп алды да, шауып кеп, көп балаға қосылды.

Сол уақытта бір ақсақал жақсы кісі қонақ болып жатыр екен; Байұлының әлгі мырзалығын көріп разы болып, сыртынан бата берді:

– Ей, құдайым, бұл балаға ұзақ жас бер, мал мен бас бер, – деп.

Сол кісінің батасы қабыл болып, ақырында Байұлынан он екі ұл туып, бәрі де асқан бай, елге бас болды. Он екі ата Байұлы деген ру сонан тарады деседі.

ЖӘНІБЕК БАТЫР

Жәнібек батыр бала күнінде ақыл-білім үйрену үшін, Қаракерей Соқырабыз дегенді іздеп келген екен. Сәлем беріп кіріп келсе қарттықтан екі жағын жібекпен таңып отырған кісі екен, Жәнібекті көріп:

– Сен қай ұлсың? – деді.

– Қошқар ұлымын, – деді.

– Қошқардың адам есті бір ұлы бар деп еді, сол боларсың ба? – деді.

– Болармыз, – деді.

– Балам, не жұмысың бар, бұл жақта неғып жүрсің? – деді.

– Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп жүр едім, – деді.

– А-а!!! Ел бастап жұрт алайын деген ұл екенсің, сөз бастап, би болайын деген ұл екенсің, алдыңа келсе әділдігіңді аяма – аймағың кетпес алдыңнан; қол бастап жол алайын деген ұл екенсің, жолдастың мыңын алма, бірін ал, мың кісіге – бір кісі олжа сала-тұғын, олжанды аямасаң – жолдасың қалмас жаныңнан; жүз жиырма алтыға келіп отырмын, жас күнінде қалың бер де қатын ал, жігіттің хан болатын, қыздың ханым болатын уақыты сол, қартайған соң өкінбе, ұлым; қару жисаң мылтық жи, жаяу жүрсең – таяғың, қарның ашса – тамағың.

Мұнан шығып, Кіші жүзде тоқсанға келіп отырған Тайған деген биге келді. Келсе бидің елі көш екен, көш үстінде кез болып сәлем беріп, ат үстінен көрісті. Мұнысын жақтырмай, бұл би де сұрады.

– Жаным, қай ұлсың?

– Қошқар ұлымын.

– Ұлым, неғып жүрсің?

Оған да айтты:

– Осы жақта бір қарт атамыз бар дегенге жолығып, қолын алып, бір-екі ауыз ақыл сұрайын деп едім.

– Е! Е! Е! – деді ол. – Азуы алты қарыс арғынның Қошқарұлы Жәнібек, Алшынның бір алжыған шалын келемеж қылып кетейін деп едім десенші.

Жәнібек:

– Мен сөз сұраймын деп келсем, көңілімді қайтарды ғой, – деп, атының басын бұрып алып жүріп кетті...

Анадай бара жатқанда, би:

– Әй, Жәнібек, – деп шақырды. Жәнібек артына қарады. Сонда би:

– Атыңның басын бұрма, солай тұр, жүзім кішілігінен¹ бір ауыз сөзбен көңіліңді қайтардым: өгізді өрге салма – қанатың талар, жаманға жүзіңді салма – сағың сынар, – деді.

БАЙ МЕН ЖАРЛЫ БАЛАСЫ

Асан деген бай баласы, Үсен жарлы баласы – екеуі құрдас екен. Бір күні ел көшкенде қыр астында ойнап

¹ Кіші жүз деген мағынада.

жүріп, ескерілмей, екеуі жұртта қалыпты. Бір мезгілде үйге баралық деп келсе, ауыл жок, құр жұрты жатыр. Асан айқай салып, жылай бастады. Үсен ойланып тұрды да айтты:

– Жылағанмен еш нәрсе өнбес. Көшкен ауылды іздеп табалық.

Жұртта бір көзі сынған ине жатыр екен, оны алды және бір пышақтың сынығын, бір-екі уыстай қыл тауып, оны да алды. Сонан соң ауылдың жұртын айнала жүгіріп жүріп, көштің кеткен сүрлеуін тауып, сол сүрлеуге түсіп жүре берді.

Біраз жер өткен соң сүрлеу екі айрылды. Мұны көріп Асан жылай бастады:

– Енді қайсысына түсеміз, – деп, Үсен қарап жүріп, біреуіне түсті:

– Мынау сүрлеу, бүгін жүрген көштің сүрлеуі екен – малдың жас тезегі бар, – деді.

Біраз жер жүрген соң Асан қарным ашты деп жылады. Үсен үндемей келе жатса, екеуінің алдынан бір үйрек ұшып, ұзамай қасына қонды. Асанның онымен ісі болмай жүре берді. Үсен жүгіріп барып сипалап жүріп, үйректің орнынан алты жұмыртқа тапты. Асан қуанып жұмыртқаны алайын деп еді, Үсен алдырмай:

– Жолдан адасып көп күн жүрсек, бізге тамақ керек болар, үйректі де ұстап алайық, – деді.

Асан айтты:

– Қалай ұстаймыз?

Үсен:

– Мен әкемнің ұстағандарын көріп едім, – деп, манағы жұрттан тауып алған қылдан есіп тұзақ істеді де, оны апарып үйректің ұясына құрды. Мұнан соң Асанды шақырып алып, екеуі бір таса жерге, қалың шөптің арасына барып жатты. Көп ұзамай-ақ үйрек қайта ұшып, жан-жағында адам көрінбеген соң, ұясына келіп қонды. Бітегенеден соң Үсен түрегеліп, жүгіріп ұяға барып еді, үйрек ұша алмай далбырлады да қалды; қараса, үйрек мойнынан тұзаққа ілініп қалған екен.

Үйректі Асан:

– Тірі алып, ойнап баралық, – деді.

Үсен айтты:

– Жок, әкем: үйрек, қаз адал құстар, мұқтаждықта құдайтағала бұларды адамға алып, тамақ етуге бұйырады, бірақ тірілей байлап-матап әуре ету обал деп айтушы еді, әуре етпей бауыздап алалық, – деп, манағы жұрттан тауып алған пышақтың сынығымен бауыздап алды.

– Мұнан соң келе-келе жатып, түс ауған уақытта, екеуі бір өзен-судың бойына жетті. Су ішіп сусындарын қандырған соң Үсен айтты:

– Енді бір тамақ пісіріп желік.

Асан:

– От жок, неғылып пісіріп желік? – деді.

Үсен үндемей су жағалап жүгіріп кетіп, бір шақпақ тас тауып әкелді және шапанының бір кішкентай жыртылған жерінен азғана мақта суырып алып, оны тастың үстіне қойып, бәрін бармағына ғана қатты қысып тұрып, манағы пышақтың сыртымен тасқа қатты ұрып еді, от шығып, мақта тұтанды; сонан соң айналасына азғана тезек үгіп салып, Үсен өзі отты үріп тұтандырып жатып, Асанды қу тал жинап алып кел деп жіберді. Тал келтірілген соң от жағып, әуелі жұмыртқаны отқа салып пісірді; онан соң үйректің жүнін жұлып, бұтарлап, бір талдан істік істеп, үйректі отқа қақтады. Піскен соң екеуі де жесіп, тойып алысты.

Тамағы тойған соң көңілінен уайымы шығып, Асан су жағалап жүгіріп кетті, бір мезгілде дауыстады:

– Үсен, Үсен! Мынау тайыз жердегі балықтарды қарашы! – деп.

Үсен оған қарамай баяғы жұрттан тапқан инені отқа салды. Ине біраздан соң оттың күшімен еріп, қызарды, сол уақытта пышақпен инені алып, ептеп иіді, қармақ істеді.

Сонан соң Асанды шақырып:

– Сен шегіртке тере бер, – деді де, өзі манағы қылдан есіп қармаққа бау істеп байлап, талдан кесіп оған сап істеді. Сөйтіп, қармағы әбзелімен даяр болған соң, Үсен суға барып, Асанның жиған шегірткесін жемге шаншып, қармағын суға салды. Су әдемі, айнадай таза су екен, ішіндегі ойнаған балықтары көрініп жүре-тұғын. Әуелі шабақтар

келді, біреуі бір, екеуі екі жемді иіскеп, тиіп-қашып, жүлқып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда шабақтар дүркірей келіп қашты. Қараса, бір шортан келген екен. Ол шортан жемге де қарамай, тәкаппарланып жайымен былғандап өтіп жүре берді. Шортан өткен соң манағы бытырап кеткен шабақтар тағы жалма-жан жиылып келісіп, жемнің айналасында ойнап, бірін-бірі қуып, жемге де тиіп-қашып, соғып өтіп жүрді. Сөйтіп тұрғанда, шабақтар және дүркірей қашып, жоқ боп кетті. Қараса, бір бөлек алабұғалар келген екен, жемді ең бұрын көрген біреуі тоқталмастан келіп асап келіп қалғанда, Үсен қармақты тартып алып, оны шығарып тастады. Сол қалыпша Үсен бірталай алабұға алды.

Балықтың алынған қызығына айналып тұрып, балалар күннің кешке таянып қалғанын аңғармаған да екен. Бір мезгілде Үсен күнге қарап:

— Аһ, күн кеш боп қалыпты ғой, жарықта өткел тауып алайық, — деп, қармақпен алған балықтарын біреуінің шапанына орап алып, манағы шақпақ тасын және сабы-бауымен қармағын да қалдырмай алып, енді өткел іздесті. Бұл турада Үсен кідірместен, манағы өздерінің түсіп келген сүрлеудің өткен жерін тауып алып, сол жерден өте шықты.

Біраз жүрген соң-ақ күн кеш болды және біраздан соң ымырт жабылып, жол көрінбеді. Түн болған соң, балалар екеуі де қорқайын деді. Сөйтсе де Үсен сыр білдірмей енді жүрсек адасармыз деп тоқтады, тезек теріп от жақты. Біраз отырған соң Асан күндіз көп жүріп шаршаған бала, ұйықтап қалды. Үсен ойлады: әкем айтушы еді: «елді жердің ұрысы, далалы жердің бөрісі болады» деп, ұйықтамай отқа күндізгі алған балығын пісіріп, ермек етіп отыра берді; есітуі бар еді: от жағып отырса, қасқыр келмейді-міс деп. Қарап отырса, бір мезгілде бір топ киік келді. Олар анадайдан одырайып қарап тұрып-тұрып, өз-өзінен үркіп жөнелді. Біраздан соң құлын, тайы бар бір үйір құлан келді; айғыры алдында басын тікшитіп, құйрығын шаншып, осқырынып, өзгелері танданып қарап тұрды-тұрды да, олар да шауып жөнелді. Бір мезгілде жақын жерде қасқыр ұлыды; алысырақта өгіз-шағала адамша шыңғырып, біресе жылаған балаша, біресе қарқылдап күлген адамша,

әр түрлі дауысқа салды. Үсен түйсінінкіреп, бойы мұздап, қолына манағы қармақтың таяғын қысыңқырап ұстап және отыра берді. Сөйтіп, әр жануарларды көріп және оттын жарығына жиылған құрт-құмырсқа, көбелектерді қарап, бұл көбелек, қоңыздар неге көріне өлім іздеп отқа түсе береді екен деп, әр түрлі ойларға қалып, сүйеніп жатып, танды атырды. Күншығыста таң әуел алтынмен бояғандай қызарып, жан-жаққа жайыла-жайыла барып, ақыры қызылы тарап ағара бастағанда, Үсен Асанды да оята бастады: «Жүрер уақыт болды», — деп. Асан далада екенін ұмытып, үйдегі қалыбынша, жуық арада оянбай ыңырсыса да, Үсен қоймай оятып алып, қасына ертіп жолға шығысты.

Күн сәскеге шейін жүріп отырып, сәскеде сүрлеу бір қатаң шоқаттау жерге түсіп көрінбей кетті. Балалар енді қай жаққа жүрерін білмей дағдарып тұрды. Сөйтіп, жан-жағына қарап тұрса, ілгергі алдында бір биік қыр үстінде, үлкен мола көрінді. Сонда Үсеннің ойына әкесінің сөзі түсті: далада жүріп адассаң, молалы жерде су болады, сулы жерде ел болады дейді екен. Сол ақыл бойынша Үсен Асанды ертіп, молаға қарай жүрді. Молаға жақындап келгенде, қаңқылдаған қаздың даусы шықты, Үсен енді білді жақын жерде көл бар екенін, оның үшін қаз сусыз жерді мекен етпейді. Келіп екеуі енді молалы қырға шықты, қараса, қырдың жығылар асты үлкен көл екен, көлдің айналасы да, іші де жыңылдаған мал; жағасындағы жібектей жапырылған көкорай қора-қора қой мен жылқы, жылқының бір парасы көл ішіне кіріп, белінен құраққа кіріп тұр, енді бір жақ жағасындағы сортаңда бір топ түйе жатыр. Бұларды көріп, балалар қырдан түсіп, жүгіріп малға келді. Келсе өз ауылдарының малы екен. Малшылар Асан, Үсенді көріп, олар да қуанып, біреуі әке-шешелерінен сүйінші сұраймыз деп шауып кетті, өзгелері балаларды атқа мінгізіп, ауылға алып жүрді. Жолда келе жатып малшылар айтты:

— Сендердің жұртта қалғаныңды біліп, кешеден ауылдың жан біткені іздеуге кетіп еді, — деп.

Нақ бесін мезгілінде балалар аман-есен үйлеріне келіп, әке-шешелеріне қосылды дейді.

БАЛАНЫҢ АЙЛАСЫ

Бір әлім адам жапанда келе жатып, аяғы астында бір үлкен тасқа сүрініп жығылып, ойлады: бұл тас адамға зиян келтіретін тас екен, жолдан алып тастайын деп. Сол оймен тасты көтеріп еді, астынан бір сандық шықты, сандықты ашып еді, ішінен бір жылан шығып, шағамын деп әлімге ұмтылды, әлім айтты:

– Мен сені қараңғы, тар жерден, тұтқыннан шығардым, жақсылыққа жамандық бар ма?

Жылан айтты:

– Бар.

Әлім айтты:

– Олай болса біреуге жүгінелік, төре саған тисе шағарсың, – деп.

Жылан да бұл сөзге тоқтап, екеуі келе жатып, түйеге жолықты. Түйеге бұлар істерінің мәнісін айтып еді, түйе айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеңіз: мен адамның қанша ауыр жүгін, мүлкін тасып, өмірімше қызмет істесем де, адам қай уақытта шамамнан тысқары жүк артады да, жүре алмасам ұрып-соғып ренжітеді.

Жылан мұны есітіп, әлімнің мойнына бір оралды. Мұнан шығып жеміс ағаштарына келіп жүгінді. Бұл ағаш та айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; не үшін десеңіз: менін жемісіммен қанша адам күн көріп пайдаланып тұрса да, жемісімді жан ауыртпай қолымен алмай, түбімнен қатты ұрып, жемісімді жерге түсіріп алып жейді, – деді.

Жылан әлімнің мойнына тағы бір оралды. Онан кетіп, бір итке жолығысты.

Ит те айтты:

– Жақсылыққа жамандық бар; мен иеме қанша түн күн ұйықтамай мүлкін, малын, өзін бағып қызмет қылып едім, ақырында мен қартайып аурулы болған соң, таяқтап ұрып мені қуып жіберді, – деді.

Жылан және бір оралып, енді шағамын деді.

Әлім айтты:

– Енді тағы біреуге-ақ жүгінейік, төрелік тағы саған тисе, шаға бер.

Сонан шығып бір топ ойнап жүрген балаларға келді. Ішінде бір бала әлімге сәлем берді. Әлім сәлемін алып, сол балаға істерінің мәнісін айтты.

Бала есітіп болып:

– Әй, ата, бекер сөйлейсің, осы қолыңдағы кіп-кішкентай қобдиға мойныңа үш оралған әйдік жылан сыюшы ма еді? – деді.

Сонда жылан да айтты:

– Бұл сөз рас, – деп.

Бала тіпті нанбады: «бұл сөзге көзбен көрмей кісі нанып болмас» деп.

Сонда жылан баланы нандыру үшін иіріліп барды да, манағы қобдиға кіріп жатты.

Бала сонда тарс еткізіп сандықты жауып бекітті де, әлімнің қолына берді: «апарып алған орныңызға қойыңыз» деп.

ОҚУДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ҮЙІНЕ

ЖАЗҒАН ХАТТАРЫ

А

Қамқор, дуағөй атам мен әже, сіздерге ықыласты сәлемдерімді жолдап қаламын. Өзім сіздердің он балаларыңыздың арқасында сау-саламат бармын. Өткен почтадан жіберген сәлем хатыңызды, азын-аулақ ақшасымен, жолығып алдым. Алда разы болсын, мендей нашар балаңызды естен шығармай тұрғаныңызға. Ықыласыммен құдайтағаладан тілеймін: сіздердің еңбек қамқоршылығыңызды бізге де қызметімізбен өтеуге жазғай еді деп. Оқыған оқуымыз турасында бұл күнде ұстаздарымыз сонша разы. Жаңада ең жақсы оқыған балалардың есебіне қосып, кенегесіне жазып қойды. Ата, сіз әрқашан ақыл айтушы едіңіз: «балам, алаң болмай ұстаздарыңның айтқанын орнына келтіріп, берген сабақтарын толық үйреніп, білуге тырыс» деп, ол сөздеріңізді ұмытқаным жоқ...

Сіз жазасыз, ата, Қасенге қорасан¹ шықты деп. Аман жазылып кеткеніне қатты қуандым. Бізге ұстаздарымыз

¹ Қорасан – шешек.

айтады: қорасанды егіп шығарған балаға қайта қорасан шықпайды, шыға қалса қатерсіз, жеңіл шығады деп. Осы сөзді жөні келсе ескеріп, жақын жердегі лекарьлерге¹ кішкентай інілерімді апарып, шешек ектірген қалай болар екен?

Қош, дауаларыңыздан үміткер балаңыз Н.

Б

Ағамыз Ыбырайға көп сәлемдерімді жолдадым. Өзіңнен көптен ешбір хат-хабар болмады; тек ауру-сырқауға душар болмасаң болады-дағы, шаруалық жұмыстан да қолың тимейтін шығар. Сөйтсе де, уақыт тауып есендігінді білдіргейсің. Өзім денім сау, ұстаздарымыздың тәуір назарындамын. Бір-екі айдан соң екінші класқа шығармын деген үмітім бар.

Осы хатты тапсырушыдан Қадишаға екі қадақтай конфект жібердім, сен алып өзіне тапсыра көр. Әкеме бас құлдығымды айтып және менен өтін, маған берген ақшасын босқа шығарды деп ұрыспасын. Қадиша кішкене бала ғой, ағам жіберіпті деп, қуанып қалсын дедім.

Қош, аға, сау бол. Хат жаз дегенімді ұмытпа деп, есендігінді құдайдан тілеп жазушы ініңіз Н.

В

Мінекей, достым Мұратбай, мен екінші класқа шығып, енді бір-екі жұмадан соң елге де қайтуға тұрмын. Енді көп ұзамай-ақ сендерді көрсем керек. Осы күнде-ақ көзіме елестеп тұр, ауыл көкорай шалғындарға қонып, жан-жақтың бәрі желкілдеген көк шөп ішінде жыңылдаған малдың жүргендері. Көп жазуға уақыт жоқ, құрбы-құрдастарыма сәлем; ағама айт: менің күрең дөненімді кісіге мінгізбей, семіз сақтасын, барған соң өзім жаратып жайлармын. Достың Н.

¹ Лекарьлерге – дәрігерлерге.

Г

Ағамыз Ыбырайға сәлем. Сен бекер қауіп етесің, менің азырақ ауырғанымнан; сені көріп әжемдерде үрей қалмаған-ды. Ауырғаным себебі, қыстың күні ауылы жақын жердегі бір ептешімнің¹ үйіне қонаққа барып едім. Ағаш үй жоқ екен, киіз үйде патшалық жеңіл киіммен жатып-тұрып жүргенде бойымды суық ұстады; сонан азырақ басым ауырған соң, қайтып дәрігерге айттым. Дәрігер дәрі беріп, енді жазылып келемін. Ай, аға, әкеме айтып, жылы ағаш үй салып алсаңызшы. Киіз үй жаздың күні қанша жақсы болса, қыстың күні сонша жаман ғой. Суық киіз үйде қыс күні бүрісіп, алдың отқа жылынса, арқаң тоңып отырып, не таза жуынуға болмайды, не таза тамақ жеуге болмайды. Осындағы оқымысты дәрігерлер айтады: қазақтың дертінің көбісі – не бойын суыққа алдырғаннан, не тазалық жоқтықтан пайда болады дейді; қотыр, бөрткен таза болмағаннан, сүзек, шаншу, жотел бәрі де суықтан дейді.

Еріккен соң, ойыма келгенін жазып, ермек етіп жаттырмын. Көп мылжындады деп айыпқа бұйырма және менің үшін келемін деп азаптанба; әкем кәрі кісі, шаруашылық жұмысыңнан қаларсың. Інің Н.

ӘЛІМ КІСІ

Бір зор әлім молдадан жаңа дінге кірген бір адам:

– Тақсыр, мен иманды қалай етсем үйренемін? – деп сұрапты.

Әлім айтты:

– Шыққан күн мен айдан, көк пен жерден, су мен желден, жер мен таудан, жаңбыр мен қардан үйрен, – деді.

Сұрап тұрған адам бұл сөз не сөз екенін біле алмай дағдарып тұрды. Сонда әлім айтты:

– Далаға шықсаң көк пен жерді көресің, күн мен айды, көк үстінде жұлдыздарды, тауды-тасты, жел мен жаң-

¹ Ептешімнің – жолдасымның.

бырды – осының бәрін көресің, соларға қарап ой жіберсең, оның бәрін адам жаратуға қолынан келер істер емес; олай болса, соның бәрін жоқтан бар еткен бір құдіретті ие болса керек, біз көрмеген. Сол ақылға ойланып жетіссең иманыңның жартысы тамам болғаны, – деді.

ЛУҚПАН ӘКІМ

Луқпан әкімге бір сопысымақ адам бір жиылыста айтты:

– Сіздің ауруға ем етуіңіз күнә, құдайдың жіберген қаза-бәлесіне себеп табамын деген құдайға қарсылық болып табылады деп білемін, – деді.

Луқпан айтты:

– Олай болса, сол айтқан сөзіңіз жазылған кітапты келтіріңіз, сенімді кітап болса біз тоба етіп дәрігерлікті қоялық, – деп.

Сопы бұл сөзді еш кітаптан көргені жоқ, кітап алып келе қоямын деп қозғалмады.

Жиылып отырған халық шулап қоя берді:

– Сопы, Луқпан жесірге байдай, жетімге атадай болып, неше мұңды бейшаралардың көзінің жасын тыйды, сен бұл істі күнә деп білсең кітабыңды көрсет, болмаса қазыға алып барып, жазаландырамыз, – деп.

Істің бұлайынша зорайып бара жатқанын көріп, Луқпан халықтан өтініш етіп тысқа шығып, сопыны оңаша қалдырып айтты:

– Алда разы болсын, молдам, білген шамаңызша бізді күнәдан тыю үшін ақыл айтқаныңызға. Бірақ бізден де сізге бір ақыл айтылсын: қашан да бір істі істегіңіз келсе, әуелі ақылыңызды, онан соң көзіңізді жұмсаңыз, сонан соң ақылыңыз дұрыстаса, көзіңіз көріп, жөнін танып мақұл көрсе, тіліңіз бен қолыңызға сонда ерік беріңіз. Екінші, сіздің айтқан сөзіңізден оқып жетіспегендік көрінеді. Құдайтағала адамға әр түрлі дене берді: қол берді жұмыс қылмақ үшін, көз берді көрмек үшін, аяқ берді жүрмек үшін, құлақ берді есітуге, ақыл берді ойланып, жаман-жақсыны аңғаруға. Сол берген денелерді тиісті орнына жұмсамасаң, құдайдың бұйрығына қарсылық болып та-

былса керек; оның үшін жүрмей, тұрмай, отырмай, көрмей, есітпей құдайға құлшылық етіп те болмайды. Сол реуішті жансыз нәрселердің де керексіз жаратылғаны жоқ. Бір шөпті у етіп жаратты, екінші шөпті оған басытқы етіп жаратты; бұларды да танып, біліп бұйрықты орнына жұмсамасаң күнәлі боласың, тиісті пайдалы орнына жұмсаудан обал болмаса керек, – деді.

ЗЕРЕКТІК

Англия жұртында Броун деген білімді ұста судың үстіне бір қолайлы көпір салуға жүріп, қалайша салсам қолайлы, нық болар екен деп ойға қалып келе жатса, жолдың үстіне кесе тартқан өрмекшінің өрмегіне көзі түсті. Мұны көріп Броун тоқтай қалып ойланды: «Бұл өрмекші мынау жол арқылы көпір салыпты, астында тіреуі жоқ, осындай көпір қолайлы болар еді», – деп. Сонымен, келді де, су үстіне екі ұзын шынжыр тартып, ортасына тактай салып, екі жақ басын құрғақ жерден биік, нық бағаналарға бекітіп, көпір істеді. Шынжырдан көпір салу содан қалған үлгі екен.

СИЛИНШІ ДЕГЕН ХАНЫМ

Қытай жұртының патшасының ханымы Силинші жібек құрттарын абайлап қарап жүрсе, бұл құрттар өлерінде өзінің өрмегіне кіріп өледі екен. Ханым сол өрмекті алып ширатып жіп істеді, сонан тоқып жаңа жібек орамал істеді дейді. Мұнан соң құртқа назар салып қарап жүрсе, тұт деген ағаштың жапырағын жеп күн көреді екен. Ханым тұт ағашының жапырағын жиып, әлгідей көп құрт жиып асырап, ақырында, бұл құрттың пайдасын халқына үйретті дейді. Жібектің шығатын орнын ең әуелі сол ханым тауыпты-мыс.

Бұл уақытта Силинші ханымның өткеніне бес мың жыл болыпты. Қытай жұрты әлі күнге данышпан ханымын ұмытпай, жыл сайын соның құрметіне той етеді.

МАЛДЫ ПАЙДАҒА ЖАРАТУ

Бір үйші жұмысымен көп мал тауып тұрса да, сонша азбен қанағат етіп, аз жұмсап тұрады екен. Бір күні көршісі сұрады:

— Осы сен бай бола тұрып, малыңды қай жаққа жібересің, көзге түсетін еш нәрсең көрінбейді, — деді.

Үйші айтты:

— Тапқан малымның бір бөлімімен борышымды өтеймін, бір бөлімін өсімге беремін.

Көрші:

— Қойшы, батыр, сенің борышың бар ма еді және өсімге қашан ақша беруші едің? — деді.

Үйші айтты:

— Қарт әке-шешеме берген ақшаларымды өтеп тұрған борышым деп білемін, өзімнен туған балаларға оқу оқытуға, асырауға шығарған малымды өсімге берген мал деп білемін. Балалар адам болып, біз қартайғанда жақсы асыраса, олардың борышымды өтегені емес пе, — деді.

ДҮНИЕ ҚАЛАЙ ЕТСЕҢ ТАБЫЛАДЫ

Француз жұртының бір білімді адамы жазады:

— 1791 жылда, өзім университет деген үлкен школда оқып жүрген жігіт күнімде, әр жеті сайын Версаль қаласындағы шешеме жаяу барып-қайтып тұрушы едім. Сонда әрдайым жолымда бір Антон деген тіленші отырып, қайыр сұрап алып жүруші еді. Бір күні тағы сол жолмен келе жатып, бір орта бойлы арықтау кісіге ұшырасып, жөніміз бір болған соң бірге келе жатқанымызда, әдетше манағы Антон алдымыздан шығып қайыр сұрады. Қасымдағы кісі тоқтап, Антонның бетіне қарап тұрды да айтты:

— Сен қарауға еп-есті кісі секілді көрінесің және жұмыс істеуге қуатың да бардай көрінеді, сөйтіп тұрып мұндай жаман іспен өзінді кемшілікке салып жүрсің. Бай болғын келсе мен саған ақыл айтайын: мен өзім де сендей кедей едім, бірақ сендей тіленшілік қылғаным жоқ; елден, қаладан қыдырып жүріп, әуелі боқтық, салам арасынан

не болмаса жай кісілерден ескі шүберек сұрап жиып жүрдім. Ол шүберектерді апарып қағаз істейтін фабрикаларға сатып, соныменен азды-көпті ақша болған соң бір есек, бір арба алдым, мұнан соң әуелі аздап, бара-бара көбірек, әр үйден ескі-құсқы, тұтынуға жарамайтын шүберектерді сатып алып, арбамен жүріп сауда ете бастадым. Осындай іспен жеті жылда он мың франк¹ ақша тауып, енді бір қағаз фабрикасына кірістім. Жасым жас, ісіме нық, жинақты және еріншектікті білмегеннен соң, осы күнде екі әйдік тас жұртым² бар, фабрикамды балама бердім, үмітім бар, балам да аштық көре қалмас деген. Себебі: баламды да жасынан бос жүруге, еріншектікке, қиналмай мал табуға үйретпедім. Осы айтқанымша машақаттанудан қашпасаң, сен де бай боласың, Антон, — деді де, жөніне жүріп кетті.

Антон бұл сөздерді есіткен соң терең ойға қалып, қайыр сұрауын да ұмытып тұрып қалды.

1815 жылда Брюссель деген қаладан өтіп бара жатып, бір кітап сататын үлкен дүкенге кірдім. Дүкеннің ішінде бірнеше приказчиктерге олай-бұлай етіңіз деп, бұйырып тұрған бір купецтің кескіні көңіліме таныс реуішті көрінді. Сөйтіп тұрғанымда әлгі кісі мені көріп, бетіме қарап тұрды-тұрды да, қасыма келіп айтты:

— Айып етпесеңіз сұраймын, мұнан жиырма бес жыл бұрын сіз оқу оқып жүріп, жұма сайын Версальдегі үйіңізге барып жүрген жеріңіз бар ма еді?

Сонда ойыма түсіп, таң қалып:

— Сен Антонбысың? — дедім.

— Рас, — деді Антон, — мен сондағы көрген тіленші Антоныңыздың өзімін. Сол жүргеніңіздегі бір күн қасыңызда бірге жолыққан кісінің айтқандары көңіліме кіріп кетіп, тіленшілікті тастап, жұмысқа кірістім, ісіме нық, малыма күтімді болдым; ақырында, сол кісінің айтқаны келіп, мінекей, осы зор дүкеннің иесі болдым, — деді.

¹ Француз жұртының теңгесі; біздің ақшамызға шаққанда, бір франк жиырма бес тиын күміске есеп. (Ы. А.)

² Жұртым — үйім.

БІЛГЕННІҢ ПАЙДАСЫ

Бір қарт ұста күні-түні тынбай іс соғып отырады екен. Оған көрші, заманындағы бір зор бай, Броун дегеннің баласы ойнап жүріп қызыққа күнде ұстаға келіп, іс соққанына қарап тұрады екен. Бір күні ұста мырзаға айтты:

– Төрем, қарап тұрғанша, тым болмаса, шеге соғуды үйренсейші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар.

Бала нем кетеді деп, күнде мазаққа шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан соң бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның мал-жаны таланып бітіп, өзі қатын, баласымен қашып шығыпты. Сонымен, ішерге-жеуге, киюге де кем-тар соғып, бір қалада жүрген уақытта, қаланың әкімі бұйрық шашты: әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы¹ таусылды, мық даярласын деп. Сонда манағы мырзаның мазаққа үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етікшілерге хабар салды:

– Егер көп мық-шеге керек болса, мен пәдіретін аламын, – деп.

Етікшілер істеген мығын көріп ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алып, көп мал тауып ақыр өміріне шейін кемдік көрмей өтіпті-міс.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп

¹ Мығы – шересі.

жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай терісіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады. Мына жақта Үргеніш, Қоқаннан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп, сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен; інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін етуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егіні піскен соң орып, жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректелі елге малға айырбас етумен бұлардың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып келіп, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Қос Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, мандай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтану үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл-шыңдауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарап бекінген халық екенін байқаған соң, малға қызыққан бекірттегі көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал айдағып, ол кенттерден¹ қазақ қолды әр түрлі товар алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы қор-

¹ Кент – қала.

БІЛГЕННІҢ ПАЙДАСЫ

Бір қарт ұста күні-түні тынбай іс соғып отырады екен. Оған көрші, заманындағы бір зор бай, Броун дегеннің баласы ойнап жүріп қызыққа күнде ұстаға келіп, іс соққанына қарап тұрады екен. Бір күні ұста мырзаға айтты:

— Төрем, қарап тұрғанша, тым болмаса, шеге соғуды үйренсейші, кім біледі, бір күндерде сол өнердің де керегі болар.

Бала нем кетеді деп, күнде мазаққа шеге соғып жүріп, бірнеше күнде жақсы соғуға үйреніпті.

Мұнан соң бірнеше жылдар өткен соң, жұртында қатты жаугершілік басталып, Броунның мал-жаны таланып бітіп, өзі қатын, баласымен қашып шығыпты. Сонымен, ішерге-жеуге, киюге де кем-тар соғып, бір қалада жүрген уақытта, қаланың әкімі бұйрық шашты: әскерге көп етік керек, жақын жердегі қалалардың сататын мығы¹ таусылды, мық даярласын деп. Сонда манағы мырзаның мазаққа үйренген өнері есіне түсіп, патшалық етікшілерге хабар салды:

— Егер көп мық-шеге керек болса, мен пәдіретін аламын, — деп.

Етікшілер істеген мығын көріп ұнатқан соң, әскердің етігіне мық істеудің міндетін алып, көп мал тауып ақыр өміріне шейін кемдік көрмей өтіпті-міс.

ҚЫПШАҚ СЕЙІТҚҰЛ

Қыпшақ Сейітқұл отыз үйлі тобырымен, жұрттың тегіс аттаныс барымтасы бар уақытта, бұл отыз үй кедейді қалайынша етсем байытып, халық қатарына қосамын деп ойға қалды. Сауда етуге мал жоқ, барымтамен мал алсам, бір күндерде жау да бізден қуып алады, ақырында бұрынғылардың айтып кетуінше, жортуыл басы жолда қалса керек. Соның бәрін де шамалап қарап, ақыр бір қиялға түсіп, Сейітқұл әуелі мекен еткендей бір орын іздеді. Көп

¹ Мығы — шегесі.

жерлерді кезіп жүріп, ақырында Торғай терісіндегі Қабырға деген өзен-судың бойына тоқтады. Мына жақта Үргеніш, Қоқаннан, мына жақта қалмақтан шетірек және жаманшылық болса, қалың Қыпшақ деген руға жақынырақ екен деп, сол жерді ұнатып қайтқан соң, қысты өткізіп, жаздың жылы уақытында кедейлерді жалаңаш-жалпы көшіріп, Қабырға бойына алып келді. Сейітқұлдың бір ағасы бар еді, жол жүріп, ұрлық, барымтаны әдет еткен; інісінің қанша айтқан ақылына болмай, үш-төрт үймен жалғыз-ақ сол көшпей, ескі орны Түркістан жағында қалды.

Қабырғаның бойына келген соң, Сейітқұл қолына кетпен алып, отыз үйлі кедейіне де кетпен беріп, жер тегістеп, егін етуге кірісті. Түркістан жағында көрген үлгісімен судан арық қазып шығарып, егінге су жіберді. Егін піскен соң орып, жиып алып, артығын төңірегіндегі көшпелі елге сатып, мал етті. Жаңа мекен еткен жеріне орныққан соң, Сейітқұл егінді жылдан-жылға күшейтіп, арық басына шығыр салып, суды шығырмен айдап, астықтың (ол күнде бидай, тары, арпа егеді) артығын төңіректегі елге мала айырбас етумен бұлардың малдары көбейіп, бай болды. Мұны көріп әрбір көшпелі елдегі жарлы-жақыбайлар да келіп, Сейітқұлға қосылып келіп, бес-алты жылда Сейітқұл елі деген төрт жүз үйге таянды дейді.

Қос Сейітқұлдың өзі де, жиылған халқы да малдары көбейіп, бай болды, ел жиылып Сейітқұл жұрт ағасы болды, енді сол жұртының адал бейнет, табан ет, маңдай терімен тапқан дәулетін аңдыған жаудан, ұрыдан, даладағы бөріден сақтаудың қамын ойлап, уайымға қалды. Солардан сақтану үшін, Сейітқұл жұртын жиып кеңесіп, судың бір қолайлы жеріне шымнан биік қорған салдырды, малдарына реттеп бақташы, қару-жарақты қарауыл-шындауыл жүргізді. Бұлардың былайша бір ауызға қарап бекінген халық екенін байқаған соң, малға қызыққан сырттағы көшпелі халықтар батып келе алмады. Бұл жағынан көңілі тыныш болған соң, Сейітқұл енді Бұхара, Қоқанға мал айдатып, ол кенттерден¹ қазақ қолды әр түрлі товар алдырып, жылда егін піскен уақытта манағы қор-

¹ Кент — қала.

ғанда жәрмеңке реуішті базар болды. Көшпелі халық белгілі уақытта малын, жүн-жабағысын, тері-терсегін келтіріп, егіншілер оларға астығын, товарын айырбас етіп, осы қалыпша бір жағы егін, бір жағы саудамен Сейітқұлдың жұрты жұрттан асқан бай болыпты.

Манағы Сейітқұлдың ағасы аттаныс-түсіспен жұрттың малын ұрлап бай боламын деп жүргенде, Қоңырат¹ жағында қолға түсіп, кім екені де белгісіз, біреу өлтіріп кетіпті; қалған мал-жанын ұрының малы деп Түркістан әкімдері талап алып, жамағаттарын Сейітқұл көп жылдар іздетіп, таптырып, қасына алыпты-мыс.

Сейітқұл, құрметті Тілеу Сейдалин сұлтанның айтуы бойынша, 1830-шы жылдарда өтіпті-міс. Сол данышпан кісінің ақылымен егінді әдет еткен халық Қабырға суының бойында әлі көп. Жарлы болып, бөтен кәсібі жоқ кісілер Торғай жағында дереу егіншіге айналады, ерінбей азаптанса, бірнеше жылда түзеліп, халық қатарына қосылады.

ТАЗА БҰЛАҚ

Үш жолаушы бір бұлақтың басында бір-біріне кез болыпты. Бұлақ бір тастақ жерден шыққан, айналасы қалың біткен ағаш жапырақтары бұлақтың үстіне төгіліп, суы мұздай, салқын, шыныдай жылтылдап тұрған сонша әдемі, таза бұлақ екен. Су шыққан жеріне бір қазандай тасты біреу ойып қорғаныш қылып, тастың су ағар жеріне жазу жазыпты:

— Әй, жолаушы, болсаң осы бұлақтай бол, — деп. Манағы үш жолаушы бұлақтан ішіп қанған соң, жазуды оқып, біреуі саудагер екен, ол айтты:

— Бұл жазылған ақыл сөз екен, бұлақ күн-түн тынбай ағып, алыс жерлерге барады, бара-бара кеңейіп, үлкейеді. Бұған бөтен бұлақтар құйып, сөйте бара үлкен өзен болып кетеді. Мұнан мұрат сол: сен де, адам, тынбай қызмет қыл, еш уақытта жалқауланып тоқтап қалма, сөйтсен.

¹ Қоңырат — Қарақалпақ елінің қаласы.

ақырында сен де зорайып мұратыңа жетесің дегені ме деп білемін, — деді.

Екінші жолаушы мүсәпір молда екен, басын шайқап: — Жоқ, мен олай ойламаймын, бұл жазудың мағынасы сіздің ойлағаннан гөрі жоғарырақ соқса керек, бұл бұлақ: кім-кімге болса да даяр, ыстықтағанды салқындатып, жанын рақаттандырады, сусағанның сусынын қандырады, оның үшін ешкімнен ақы дәмәтпейді; бұлай болса адамға да әбірет сол: біреуге жақсылық етсең, ол жақсылығыңды ешкімге міндет етпе дегені болса керек, — деді.

Үшінші жолаушы көркем келген бір әдемі жігіт екен, бұл үндемей тұрды. Жолдастары: «Сен не ойлайсың?» — деп сұрады.

Жігіт айтты:

— Менің ойыма бөтен бір нәрсе келеді: бұл бұлақтың суы бір орында тынып тұрып, шөп-шалам түсіп, лай-қоқым болса, бұған адам мен айуан мұнша ынтық болмас еді; бұлақ күні-түні тынбай ағып тазаланып тұрғаны үшін ынтық болады. Олай болса, жазудың мағынасы: көңіліңді, бойыңды осы бұлақтай таза сақта, нешік бұлаққа қарасақ күн түссе күннің, шөп түссе шөптің сәулесін көреміз, көңілің сол реуішті сыртқа ашық көрініп тұрсын дегені ме деймін, — деді.

ӘДЕП

Бір жұрттың бас әкімі екінші бір байға жолығысып сөйлесіп тұрғанда, қасынан бір жарлы мұжық өтіп бара жатып иіліп, бас ұрып сәлем берді дейді. Оған қарсы әлгі үлкен әкім төре онан да төменірек бас ұрып сәлем алды. Қасындағы бай:

— Тақсыр, осынша жұрттың үстінен қараған әкімсіз, осы бір мұжыққа неге сонша бас ұрасыз? — деп айтты дейді.

Сонда әкім:

— Ешбір ілім-білім үйренбеген мұжық сонша иіліп, әдептілігін көрсеткенде, мен онан әдепсіз болып қалайын ба? — деді дейді.

ҚАНАҒАТ

Әзірет Әліден бір жүт¹ келіп сұрады дейді:

– Толық байлық қайтсең табылады?

Әлі айтты:

– Қанағат ете білсең. Қанша мал көп те болса, қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды; қанша мал аз да болса барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады, соның үшін, – Әзірет Әлі, – байлық – қанағатта, – деді.

МҰҢСЫЗ АДАМ

Бір патшаның ханымы ауру болып, жұрттан неше-неше дәрігер жидырып, ем еткізсе де ешбір дауасы табылмады. Патша мұнан соң бақсы-балгерлерді жидырып жарлық айтты:

– Балдарыңызды ашып, осы ханымға не ем болатынын табыңыз, егер таппасаңыз бәріңізді де астырып өлтіремін, – деп.

Бақсы-балгерлер қорқып, сасып тұрғанда, ішінде біреуі айтты: «Мен бұл аурудың емін таптым». Сол сөзбен мұны ханға алып келісті. Бұл балгер ханға айтты:

– Дүниеде мұнсыз кісі тауып, соның көйлегімен қақтырсаңыз, бұл ауруға сол ем екен.

Патша жер жүзіне жасауылдарын таратып, қанша іздесе де мұнсыз адам табылмады; біреу бай не бақты болса, баласы жоқ, екеуі де болса, не қатыны, не баласының мейірімі жоқ, болмаса біреулерден көрген кемшілігі бар, болмаса не өзі, не қатын-балалары сырқау, ең болмаса сол айтылғанның бәрін құдай берген болса, қанағат жоқ болғаннан уайымы көп – тағы ілгерірек болмадым деп.

Күдер үзіп, мұнсыз адам жоқ екен деп қойған кезде, бір күн патшаның баласы келе жатса, бір кедей адам даладағы бұзылған тамның түбіне келіп айтады: «Бүгін жұмысымды бітірдім, қарнымды тойдырдым, енді не уайымым бар, кел жатып ұйықтайын», – деп, тамның қа-

¹ Жүт – еврей.

сындағы жиынды салам үстіне жығылды да жатты, бітегене болмай қорылдап ұйықтап та қалды.

Патшазада мұны көріп, мұнсыз кісі таптым деп патшаға хабар берді. Патша қуанып жасауылдарын жіберді, ол мұнсызды алып келіңіз деп. Алып келген соң, бұл адамға алтын-күміс беріп, енді көйлегінді бер деп қараса, мұнсыздың үстінде көйлегі де жоқ екен.

ӘДІЛДІК

Хусейін қазының терезесінің түбіне келіп, екі жаман киімді тіленші:

– Құдай үшін, қайыр беріңіз, – деді.

– Құдай өзі берер, барыңыз, – деді қазы.

– Пайғамбар ақы үшін.

– Ей, тіленшілер, енді басымды ауыртпай кетіңіз, – деп ашуланып, қазы оқып отырған кітабын жерге атып ұрды.

– Ah, қазы, бейшарашылыққа бір нәрсе берсеңші, – деп тіленшілер кетпей, жылап тұрды.

Сонда қазы ыза болып, ұшып тұрып, жұмыскерлерін шақырып бұйырды:

– Мынау бір-екі қыдырындыны зынданға тастаңыз, – деп. Бірақ ол арада тіленшілер жоқ болып кетті.

Мұнан соң үш күн өткен соң, қазыға көп қонақтар келіп, той болды. Қазының үйінің іші жарқыраған алтын, шамасыз сәулет, өзі терезесін ашып, сол терезе түбінде мүфтимен¹ әңгімелесіп, көзін Бағдаттың қаласына салып отыр екен, сол уақытта терезе тұсына ана күнгі екі тіленші тағы келді.

– Қуаныштарыңыз қайырлы болсын, қазы, осы қуаныш үстінде бізді де бір нәрсе беріп қуантыңыз, – деп жылап тұрды.

Сонда қазы қасындағы мүфтиге айтты:

– Осы екі қыдырынды тіленшілер екінші рет келіп беймаза етеді, қалипа қазіреті осындайларға жаза бұйыр-

¹ Мүфти – мұсылмандардың дін басшысы.

майды. Сөйтсе де, бұл жолы бұйрықсыз да болса, осы екі тіленшіні ұстатып кісендетемін, Бағдаттай қаланың сынын бұзып, қыдырып жүрмесін, — деп, адамдарын шақырды.

Сол уақытта екі тіленшінің өздері үйге кіріп келіп, үстіндегі ескі киімдерін тастап, біреуі айбатты дауыспен ақырды:

— Қазы, мен сені қазы қойғанымда жұртқа қайырлы, байға, жарлығы бірдей, ақ-сарағат би болар ма екен деп үміт етіп едім, бұл жаңылысыма тоба қылдым. Жапар! Мынау оңбаған құртты алып, әділдікпен жазасын бер, жұртым көріп-білсін патша құрығы ұзын екенін, ерте ме, кеш пе, қылған жамандық патшаға білінбей қалмайтынын, білінсе үлкен-кішілікке қарамай, жаза тартатынын, — деп.

Жиылған қонақтар бұларды танып, аяқтарына құлап жығылысты. Тіленші болып келіп жүрген Нарунрашит деген қалипа патшасы, қасындағы Жапар деген уәзірі екен.

ПЕТР ПАТШАНЫҢ ТЕРГЕЛГЕНІ

Рига деген қаланы жаулап алғанның соңында, Петр патша Меньшиков деген князьға және Шереметьев деген графқа наград есебінде жаулап алған жерлерден жер беріпті-міс. Осындай берілген жердің біреуі Рига қаласының бір қарапайым адамына тиісті жер екен, барып патшаға арыз етті:

— Не күнәм бар, жерімді біреу алғандай? — деп.

Патша арызын тыңдап болып, айтты:

— Арызың дұрыс болса, тиісті қазыларға (сотқа) арыз ет. Ол кісі арыз берді:

— Меньшиков деген князь жерімді тартып алды, — деп.

Қазылар арызын алып сұрап еді, Меньшиков жауап берді, ол жерді маған наградқа патша берді деп. Қазылар Петр патшаға да хабар беріп, патша өзі де келді. Патшадан да жауап сұрап болып, ақырында қазылар:

— Петр патшаның бұл ісі дұрыс емес, нахақ біреудің жерін наградқа беріпті, — деп, жерді иесіне қайтаруға бұйырысты.

Патша билігін есітіп болған соң түрегеліп қазылардың бетінен сүйіпті:

— Әділдіктеріңе алда разы болсын, — деп және сол жерде айтты дейді:

— Законға мен мұнша көнгенімде, бөтендер көнбестік етуді ойынан шығарсын!

МҰЖЫҚ ПЕН ЖАСАУЫЛ

Бір мұжық далада жүріп, біртүрлі әдемі тас тауып алып, көршісінен сұрады:

— Бұл тасты неғылсам болады? — деп.

Көршісі айтты:

— Патшаға алып бар, — деп.

Сонымен мұжық келіп патшаның алдындағы жасауылының аяғына жығылып, мені патшаға жолықтыр деп тілек етті.

— Не жұмысың бар? — деді олар.

— Патшаға сый алып келемін, — деді мұжық.

Жасауыл айтты:

— Патша саған не сый берсе, жартысын маған бер, болмаса жолықтырмаймын.

Мұжық бұған разы болды.

Мұнан соң, мұжықты патшаға алып келісті. Патша тасын алып, мұжыққа алда разы болсын айтып, мың теңге беріп еді, мұжық аяғына жығылып:

— Тақсыр, мың теңгені алмаймын, арқама елу шыбық салдырыңыз, — деді.

Патша бір мағынасы бар шығар деп, жасауылына бұйырды — ақырын ғана мұның арқасына елу шыбық соқ деп. Жиырма бес шыбығын санап болғанда, мұжық айтты:

— Енді маған болар, қалғанын бөлен жасауылға салдырыңыз, алған сыйымның жартысын не де болса соған бермекші едім.

Бұл жасауылды шақыртып, оған келістіріп жиырма бес шыбық ұрдырды. Сонан соң, бұл айласына разы болып, мұжыққа патша екі мың теңге бергізді дейді.

ЖОМАРТ

Атымтай жомарт өзі есепсіз бай бола тұрып, күн сайын бір мезгіл үстіне ескі-ұсқы киім киіп, отын кесіп, шөп тасып жұмыс қылады екен. Бір күні өзінің жақын, таныстары сұрады дейді:

— Жомарт, құдай берген дәулетіңіз бар, ашқа — тамақ, жалаңашқа — киім, үйсіздерге — үй болдыңыз, сөйтіп тұрып өз басыңызды кемшілікке салып, жете алмаған жарлыша отын кесіп, шөп тасығаныңыздың мағынасы не? — деп.

Жомарт айтты дейді:

— Төрт түрлі себеп бар. Әуелгісі: әдемі ат, асыл киім, асқан дәулетті өне бойы әдет етсең, көңілге жел кіргізеді; сол желіккен көңілмен өзімнен терезесі төмен бейшаралардан жиреніп, көз салмай, кем-кетікке жәрдем беруді ұмытармын деп қорқамын. Екіншісі: бар бола тұрып мен жұмыс қылсам, мұның кемшілік емес екенін біліп, кейінгілер әбірет алсын деймін. Үшіншісі: күн сайын өз бейнетіммен тапқан бір-екі пұлға нан сатып алып жесем де бойыма сол тамақ болып тарайды, еңбекпен табылған дәмнің тәттілігі, сіңімділігі болады екен. Төртіншісі: құдайтағаламның берген дәулетін өзімсініп, тиісті орындарына жарапай, көбісін өзім ішіп-жеп, өзім тұтынсам, мал берген иесіне күнәлі болармын деп қорқамын, — деді.

САРАҢДЫҚ ПЕН ЖИНАҚТЫЛЫҚ

Бірнеше тәуір кісілер бір жетім-жесір қалған үй үшін жылу жиямыз деп, әр үйге қыдырып барып жүріп бір байдың үйіне келсе, бай жұмыскеріне бір кішкентай жіпті жаңбырда ұмытып, далада қалдырыпсың деп, қатты ұрысып тұр екен. Ұрысып тұрып айтады:

— Сен білмейсің, ол кішкентай ғана жіп те болса, малға сатып алынған нәрсе, малдың табылуы оңай емес, — деп.

Мұны есітіп, көріп, әлгі жолаушылар өзді-өзі сөйлесті: «Бір жаман жіпті далада ұмытып қалдырдың деп сонша кейіп тұрған адам бізге еш нәрсе бере қоймас,

аузымызды ауыртпай, келген ізімізбен қайталық». Ішінде біреуі айтты:

— Неміз кетіп барады, келген соң бұған да айтып кетелік.

Бұл сөзбен байға келіп, сәлем берді. Бай бұларды әдеппен үйіне кіргізді. Сонан соң келгендердің жұмысын есітіп, сол жердің өзінде бөтендерге қарағанда екі есе ақша шығарып берді және мұнан басқа төрт-бес қап астық беремін деп уәде етті. Мұнысын көріп жолаушылар таңданып отырды да, өздерінің далада байды сараңға қойғандарын айтты. Сонда бай айтты:

— Аз нәрсені азсынбай, қадірін біліп жинағаннан осындай кем-кетікке жәрдем беруге қолым жетісті; жинақтылық — сараңдыққа қосылмайды, — деді дейді.

САЛАҚТЫҚ

Кәрім деген мешер өзі жұмысқа тәуір жігіт те болса, жуынып, кірсіз көйлек киіп, таза жүрумен ісі жоқ еді. Әркім айтушы еді:

— Саған не болды, Кәрім, бойыңнан кіріңді ағызып жүргенше, жуынсаң болмай ма? — деп.

— Қолым тимейді, — деуші еді ол.

Сөйтіп жүріп, тұла бойын шикан қаптап және қотыр болды. Бұл күйде құрысып-тырысып жатқанында, әркім сұрайды:

— Кәрім, саған не болды? — деп.

Кәрім айтады екен:

— Күнәм үшін құдайдың бір берген сазайы-дағы, — деп.

Оған қарсы таныстары:

— Рас, Кәрім, құдайтағала таза жүрмеген былғаныш кісіні сүймейді, тым болмаса жұмасына бір моншаға түсіп не болмаса үйінде сабынмен жуынуды әдет етсең, бұл бәлеге душар болмас едің.

Сонымен Кәрімді ауру жататын үйге алып барып, таза жуындырып, таза киім киіндіріп, ем қылған соң, аз ба, көп пе жатып жазылды. Мұнан шыққан соң, Кәрім бір заводқа барып жалданыпты. Өздеріне де белгілі шығар,

заводта нәрсе бояйтын бояулардың қайсысы у болады. Бір күні қожасы Кәрімге бір бояуды былғап қой деп беріпті. Былғап отырып-отырып, кәдімгі үйренген қалыбынша, қолын жумастан барып, тамаққа отырып, нан жепті. Қолындағы бояудың жұғынының бәрі де жеп отырған нанына жабысып отырғанда, бір мезгілде Кәрімнің іші бүрісіп, ауыра бастапты. Әрлі-берлі, олай-бұлай аунақшып, біраз жатып, Кәрім ұзамай-ақ жан тапсырыпты, әлгі бояу у бояу екен.

АҚЫМАҚ ДОС

Бір мырза орманнан бір аю баласын ұстап алып, үйіне алып келіп, сонша жақсы күтіп асырапты. Бір күндерде мырза қатты ауырып, бір айдай төсектен тұрмай жатып, сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұл да қатты жүдеп зарығыпты. Аурудан азғана тәуір болған соң, мырза бір күні далада, есік алдына отырып, күннің жылысымен маужырап қалғиды, бірақ маңдайына, бетіне шыбын қонып, шыдатпайды. Соның бәрін де манағы аю көріп отыр екен, мырзаға тыныштық бермегені үшін шыбынға қатты кейіді. Сөйтіп, аю ыза бола тұра жұлқып кеткенде шынжыры үзіліп кетіп, жүгіріп барды да, мырзаның бетіне табанымен салып келіп кеткенде, мырза қалпақтай ұшып, сол жерде-ақ жан тапсырды дейді.

Бұл іс Дауыт пайғамбардың заманында болған екен. Аюды халық пайғамбарға сүйретіп алып барды, бұған қалайынша жаза береміз деп.

Әзірет Дауыт аюдан сұрады:

— Не себептен қожанды өлтірдің?

Аю жылап айтты дейді:

— Қожам мені баласындай күтіп, асыраушы еді, ол ауырған уақытта мені күткен кісі болмай, қожамның жазылуын тілеп зарықтым. Бүгін сол аурудан тәуірірек болып, қожамның далаға шыққанына қуанып қарап тұрғанымда, мырза есік алдына отырып, қалғиын деп еді, шыбындар тыныштық бермеді; соған ашуым келіп үрғанымда қожам, не себептен екенін білмедім, өліп қалды. Мен қожамға қастық ойламадым, шыбынды қырайын деп едім, — деді.

ЖАМАН ЖОЛДАС

Екі дос кісі жолдастасып келе жатып, бір аюға ұшырапты. Бұл екі кісінің біреуі әлсіз, ауру екен, екіншісі мықты, жас жігіт, аюды көрген соң бұл жігіт ауру жолдасын тастап, өзі бір үлкен ағаштың басына шығып кетті дейді. Ауру байғұс ағашқа шығуға дәрмені жоқ, жерге құлады да созылып, өлген кісі болды да жатты: есітуі бар еді, аю өлген кісіге тимейді деп. Аю бұл жатқан кісінің қасына келіп иіскелеп тұрды да, дыбысы білінбеген соң тастап жөніне кетті. Мұнан соң манағы жолдасы ағаштан түсіп, аурудан сұрапты:

— Достым, аю құлағыңа не сыбырлап кетті?

Ауру айтты дейді:

— Аю құлағыма ақыл сыбырлады, екінші рет тар жерде жолдасын тастап қашатын достармен жолдас болма деді, — дейді.

АЙУАННЫҢ ЕСТІСІ КӨП, БІРАҚ АДАМДАЙ ТОЛЫҚ АҚЫЛЫ ЖОҚ

Ит адамға шын дос жануар. Дүние жүзінде иттің неше атасының ұлы бар: біреуі қора, біреуі үй күзетеді, біреуі малшы орнына мал бағады, біреуі аң, құс алып береді, біреулері, тіпті, ат орнына жегіліп те жүріледі; бұлардың бәрін де екінші кітапта уақытымен айтармыз.

Англия жұртының ең үлкен Лондон деген қаласында өрт болған уақытта, күйіп жатқан үйдің ішінде қалған балаларды алып шығуға үйретілген иттер бар. Соның біреуі Боб деген ит он екі баланы өрттен алып шығыпты.

Бір күні бір үй жанып, өрт сөндіргіш адамдар келген уақытта, бір қатын жылап тұрды, балам жанып жатқан үйде қалды деп. Өртшілер әлгі Бобты жіберді. Боб баспалдақпен үйге кіріп, түтін ішінде жоқ боп кетіп, біраздан соң баланы көйлегінен тістеп қана алып келді. Шешесі қуанып баласын алды, өртшілер иттің өрт шалған жері жоқ па деп қарап тұрғанда, Боб оршеленіп жанған үйге қарай тағы ұмтыла беріпті. Өртшілер ойлады, шамасы үйде тағы бір бала бар шығар деп; сонымен Бобты және қоя

берді. Біраздан соң Боб ауызында бір тістегені бар, үйден жүгіріп шыға келді. Қараса, әкелгені бір үлкен қуыршақ екен.

ӨТІРІКТІҢ ЗАЛАЛЫ

Үш кісі жалаңа шығып, күн бойы құс аулап, жалғыз-ақ шүрегей үйрек атып алыпты. Кешке бір жерге келіп отырып сөйлеседі; бұл үйректі үшеуіміз жеп тоймаймыз, біреуімізге жөні болмайды деп. Ішінде біреуі қу жігіт екен, бұл айтты:

– Оған ақыл табылады. Үйректі пісіріп жауып қоялық та, үшеуіміз де жатып ұйықталық, қайсымыз жақсырақ түс көрсек, үйректі сол жесін, – деді.

Осыған сөз қойысып, үйректі пісіріп жауып, өздері жатып ұйықтағанда, манағы қу тұрды да, үйректі жеп алып, табағының үстін әуелгіше жауып қойды. Ертең жолдастарымен бірдей тұрып қу сұрады:

– Не түс көрдіңіздер? – деп.

Біреуі айтты:

– Мен ақбоз атқа мініп, алтын тәж киіп, көкке ұшып жүр екенмін.

Екіншісі айтты:

– Мен ұшпаққа кіріп, хор қыздары маған қызмет етіп жүр екен.

Сонда қу айтты:

– Екеуіңдікі де рас, мен түсімде сендерге қарап тұрып едім, бірің патша болып көкке ұшып кеткен соң, енді бірің ұшпаққа кіріп кеткен соң, бір шүрегей үйрекке бола қайтып келіп жатар деймісің деп, үйректі мен жеп қойдым, – деді.

НАДАНДЫҚ

А

Аңқау елге арамза молда тұрып, балаларға сабақ оқытыпты-мыс. Молда жазу да танымайтын, надан өзбек екен, балалардың қолына қағаз беріп, шимайлап оқытатын оқуы:

– Неке қияр ат болар; бала туса шат болар – оған асыл зат болар; ат қояры семіз ат; сүндет басы үш түйе; ысқат деген бес түйе.

Бір күндерде сол елге бір шын молда келіп, әлгі бала оқыған медресеге келіпті. Сонда арамза молда жалма-жан бір балаға, келген молдаға есіттіріп, сабақ берді дейді:

– Е-е, ме-е демелік, өзге былшыл не керек, он бес түйем, бір атым, жартысы сенікі, жартысы менікі.

Б

Бір ноғай түн ортасында үйінен жалаң аяқ, жалаң бас қашып шығып, оны көрген соң қатын-баласы да үркіп үйін тастай қашып, үздік-создық көршісінің үйіне барып тығылыпты. Көршісі:

– Мұның не? – депті.

Демін алып, ноғай біраздан соң жауап берді:

– Үйімді көптен бері жын-шайтан аралап жүр еді, күнде жатып қалсам, шайтандар үйімнің төбесінде жиылысып ойын салып, тасырлатып жүруші еді. Соларды қашыру үшін неше рет молдалар жидырып, дуа оқытып, көп пұлым шықты. Бүгін түнде тағы да бұрынғы қалпынша, тасырлатып жүрген соң, ұйықтай алмай жатыр едім, бір мезгілде шайтанның біреуі тарс еткізіп үйдің төбесін сындырып, маған қарай қарғыды, мен жалтарып қалып, бір жағымен қашып шықтым. Апыр-ай, шайтанның мүйізі де болады екен ғой, қашып бара жатқанда, қолым мүйізіне тиіп еді, – деді.

Көршісі есті кісі екен, қане шайтаныңды біз де көрелік деп, қолына фонарь алып, үш-төрт кісі ертіп, ноғайдың үйіне келді. Қараса, үйінің төбесін жұқа камыспен тоқып сылаған екен, ортасы құлап түсіпті және қарап жүргенде, бұрышта бір ешкі жайына күйсеп жатыр. Бітегене тұрған соң, үй төбесінде маңыраған лақтардың дауысы шықты. Мұны есітіп ешкі де түрегеліп маңырады. Соның артынша лақтар манағы құлаған жерден секіріп түсіп, енесіне қосылысыпты. Қараса, лақты ешкілер көршінің өзінікі екен, түнде үйдің төбесіне үйілген шөпке келіп жеп, ойын салуды әдет етіп жүріп, манағы үй төбесінің жұқа жерінен құлап түскен екен.

В

Екі кісі жаздың бір әдемі күнінде сайранға шығып, бір ағаштың қасынан өтіп келе жатқанда, көкек шақырды дейді. Біреуі тұрып айтты:

– Көкек тек құс емес, ол мені көріп шақырғанын ырым етемін, маған ұзамай-ақ бір дәулет жолығады екен, – деді.

Қасындағысы айтты:

– Көкек саған шақырған жоқ, маған шақырды, дәулетке мен жолығамын, – деді.

Әуелгісі айтты:

– Сен итке неғылған дәулет?!

Оған қарсы екіншісі:

– Мен ит емес, сен ит! – деп екеуі ұрсысып, ұрыстан соң төбелесіп, екеуінің де аузы-мұрны қан болды. Мұнан соң екеуі де дәрігерге келіп, жараларына ем еттіріп отырып, ұрыстың неден басталғанын айтысты. Сонда дәрігер айтты дейді:

– Ей, ақылсыздар, ол көкек сендер үшін емес, менің үшін шақырған екен; көкек шақырмаса, сендер төбелеспес едіңдер, төбелес болмаса, сендер жаралы болып, мен емдеп, ақы алып, олжа таппас едім, – деді.

Г

Менің бір дос адамым әңгіме етеді:

– 1875 жылда жолаушы келе жатып, бір ауылға түстім. Әңгімелесіп отырғанда, бір бала келді, екі көзі жылағаннан ісіп кеткен. Бөтен балалардай ойнамай, тамақ та жемей отырған соң аяп, қасымдағы кісілерден сұрадым, бұл бала неге қамығып жүр, ойнамайды, тамақ жемейді деп. Сонда ауыл кісілері айтты:

– Бұл баланың кешегі күн ертемен шешесі қазаланды, өлген соң-ақ қасымыздағы қыр үстіндегі молалардың қасына апарып қойдық; кешке бұзау қайтарып жүрген балалар моланың қасына барса, манағы қатынның мола-сынан дауыстап шақырғандай көмескі бір үн келеді. Балалар бұзауларын тастай қашып, ауылға айтқан соң, үлкен кісілер де молаға жақындап барсақ, анық есіттік моладан үн шыққанын. Бұл сұмдықты көрген соң бір кесапатына ұшыраймыз деп, ауылымызбен көшіп, бүгін осы

жерге қондық. Сол қатынның мынау он екі жасар баласы: «Әжем тірі жатыр ғой, көрден ашып алып бер», – деп жылап, тілемеген адамы қалмады; әрине, ешкім көрге бармақ түгіл, қайта баланың, тіпті, өзін де жібермей, бағып тұрмыз.

Сонда манағы бала өзі де жылап қоя берді:

– Ағаке, сіз бір қайыр қылмасаңыз... әжем тірі қалуы рас, – деп.

Бұл балаға абайлап қарасам, сонша есті бала кескінді; қанша үлкендердің айтқанына болмай өз ақылына салып шешесін тірі қалды деп тұрғанына таң қалып, алдыма шақырып, сүйіп отырып айттым:

– Тірі болса-болмаса да, шырағым, мен әжеңді барып көрейін.

Отырған кісілер үрпийсе түрегелді:

– Ойбай, мырза, айта көрмеңіз, өлген кісі тіріледі деп көр ақтарған не сұмдық, ол дүниедегі күнәсын тартып жатқан қатынға бола өзіңіз мерт боларсыз, – деп.

Мен балаға үйіңе барып киініп кел деп, шығарып жібердім. Отырған кісілерге айттым:

– Дұрыс, өлген кісі қайта тірілмейді, бірақ сіздер есін танып жатқан қатынды өлді деп біліп тірілей көмгенсіз, дауыстап шақырғанын естіп тұрып, ашып алмағаныңыздан қатты обалға қалыпсыз, ешбір құдайтағаланың көлөмінде¹ жоқ көрдегі азап адам құлағына естіледі деген, – дедім.

Сол арада манағы бала келді, ауылдан кетпен, күрек алып қасымдағы екі жолдасыммен баланы ертіп молаға бардык, ауылдан қорыққаннан адам ермеді. Молаға барып сырттан құлақ салсақ та ешбір дыбыс естілмеді; сон-соң аштырып, екі кісі түсіріп қарасақ, бейшара қатынның қолы-басы жара, қан, үстіндегі киімін айырып тастапты, өзінің әлі күнге денесі жып-жылы екен. Қатынды көрден алып, үстіне шатыр тіккізіп бір күн бақтым, көрден алған уақытта азғана жаны бар ма деп едім, сол күннің кешіне-ақ суынып, шынымен жан тапсырды.

Осындай істер әр елде болатын шығар деймін. Білімді зор дәрігерлер айтады: қайсыбір аурулар бар – бір жұмаға

¹ Көләм – сөз (арабша).

шейін адамды есінен тандырып, ешбір жан бар белгісі болмай жатқызатын деп. Соның үшін өлікті тым асықпай, байқаңқырап көму керек.

ЖАМАНДЫҚҚА ЖАҚСЫЛЫҚ

Қызылбас патшасының Абдулла деген уәзірі бар еді. Соның заманында жұрт бұзылып, бір күн уәзір патшаға келе жатқанда халық қамап: «Дегенімізді істе, істемесең өлтіреміз» деп, ішінде бір батырырағы уәзірді сақалынан алып жұлықты. Уәзір ашу етпеді, бұлардан шыққан соң патшаға барып, жұрттың тілегін беріңіз деп өтініп, тілегенін патшадан алып берді және өзінің көрген кемшілігі үшін ешкімге жаза бермеңіз деп оны да тілеп алды. Ертеңіне уәзірге бір саудагер келіп:

— Тақсыр, кеше сізді ренжітіп сақалыңыздан жұлыққан кісіні айтайын деп келдім, ол Нағым деген менің көршім еді, алдырып жаза беріңіз, — деді.

Бұл сөзді есіткен соң уәзір саудагерді қайтарып, Нағымды шақыртып алды. Нағым: «Менің кешегі ісімді біреу айтып танытқан екен» деп, қорыққанынан үрейі кетіп, келе-ақ уәзірдің аяғына жығылды. Уәзір Нағымды жерден көтеріп алып айтты дейді:

— Мен сені жазаландыру үшін шақырмадым, бірақ, көршің саудагер жақсы кісі емес екен, сенің білместігіңді маған келіп айтты, екінші рет ол көршіңнен сақтанып жүргендей екенсің, соны айтайын деп шақырып едім, енді аман бол! — деп ішкергі үйіне кіріп кетті дейді.

САҚЫП

Сақып деген бір жақсы кісі мал жинамай жүріп, ақырында әл кеткенде қатты кедейшілік тартып, бір күні етігі болмаған соң жалаң аяқ далада жүргенінде, аяқтарын тас жыртып ренжіңкірепті. Сөйтіп келе жатып, екі аяғы жоқ ағаш балдақпен жүрген бір тіленшіге жолықты. Мұны көріп, Сақып ах ұрып айтты дейді:

— Әй, құдайым, ренжігеніме тоба қылдым, шүкір саған — менің жүруге аяғымды аман сақтағаныңа, мынау

балдақты бишараға жаңадан аяқ табылса, жалаң аяқ та болса жүріп жүруді дүниенің бір қызығы деп білер еді-ау, — деді дейді.

ТӘКАППАРЛЫҚ

Вениамин Франклин деген даңқты білім иесі, Америка жұртының кісісі, он сегіздегі жас күнінде, Медера деген қаланың бір қарт адамына қонақ болып, шығар уақытта қарт ішкергі бір есіктен шығарып салуға алып келіпті. Франклин бұл кісіге сөйлесе келе жатып, алдында не барын аңғармай, есікке жақындағанда қарт дауыстапты:

— Еңкей, еңкей, — деп.

Сүйдегенше болмай, есік аласа екен, маңдайшасына Франклин маңдайымен тарс ете түсіпті. Сонда қарт күліп айтты дейді:

— Бұл кішкентай реніш сізге екіншіде ақыл болар: ұмытпағайсың, сен жассың, өмірің алдында, басыңды тым жоғары ұстамай, төмен иіңкіреп жүрсең, мұнан да артық неше соққылардан құтыларсың.

Бұл сөзді Франклин сексен жасқа келгенше ұмытпай, әрдайым айтушы еді:

— Сол қарттың ақылы маған көп пайда болды; және көзіммен көрдім: басын жоғары көтерген төкаппарлардың нешеуінің әлек болғанын, — деп.

КИІЗ ҮЙ МЕН АҒАШ ҮЙ

1876 жылда, мен судиялық орында тұрғанымда, екі ептеш адам бір-бірімен ұрысып арызға келді. Біреуі мешер, біреуі қазақ — екеуі де іскер, қазақтарға жер үй, ағаш үй істеп, көп мал тауып жүруші еді. Ұрыстарының себебі: мешер айтыпты:

— Қыстың күні тоңармыз, өзімізге бір жер үй салып алалық.

Қазақ айтыпты:

— Жоқ, киіз қос істеп алалық, қысымызға да, жазымызға да бұл қолайлы, біреу жұмысқа шақырса, қосымызды қыс болсын, жаз болсын артып жүре берерміз.

Мешер айтыпты:

– Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айтыпты:

– Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуыңа көнбейтін.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап таласып отырып, бірін-бірі сөгіп, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын судияға сынатамыз деп маған келісіпті. Екеуі де өзіме белгілі ақкөңіл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

– Айына екеуің қанша мал табасың?

Олар айтты:

– Екеуіміз 40–50 теңге табамыз.

– Қос пен жер үйдің бағасы не болады?

Олар айтты:

– Екеуімізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз, отыздап теңгемен істеп болар еді десті.

Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз?

– Ел жайлауға кеткенде біреудің киіз үйін жалдап, жазына 10–15 теңге беруші едік, қыс болса кез келген үйде жатып тұрушы едік; не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ, оған да ақы беруші едік.

Сонан соң айттым:

– Екеуіңнің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй көшіп-қонып жүруге қолайлы; жаз ел жайлауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз қос қолайлы; және жаз қоста кону түгіл, ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін сен қазақ бір шағын қос істеп ал. Қыс қазақ үй салдырмайды, ол уақытта сіздер әр түрлі уақ жұмыс істейсіз, көбісінше үйде отырып. Күн бойы далада жүрген жұмыс адамына, түнде бір мезгіл жылы жер де керек: дұрыстап демалып және жұмысқа ренжімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, бір жер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүріп сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жыл сайын біреудің үйін жалдап жүрген ақшаңызға неше жылдық қос пен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп шығып бара жатқанда және шақырдым:

– Екеуің жер үйді бірігіп істейсіңдер ме, жоқ басқа істейсіңдер ме? – деп сұрадым.

Қазақ айтты:

– Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын.

Сонда және төре айттым:

– Сен, мешер, жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен, қазақ, қыс болса, мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп, құлдық ұрысып, шығып кетісті.

ДАНЫШПАН ҚАЗЫ

Алжир жұртының патшасы Бауақас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен білейінші деп, бір көпес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді. Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауақас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады.

– Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек, – деді Бауақас.

Тіленші айтты:

– Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын, – деді.

Бауақас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң, тіленшіні түсірейін деп тоқтады. Тіленші түспеді.

Бауақас айтты:

– Енді неге тұрсың, түс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

– Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе, қазыға жүр.

Мешер айтыпты:

– Ой, киіз үйің құрысын, не күндіз, не түнде бір жылынбай, бүрісіп отырғаның.

Қазақ айтыпты:

– Сенің ағаш үйің құрысын, көшсең артуыңа көнбейтін.

Сонымен біреуі киіз үйді, біреуі ағаш үйді мақтап таласып отырып, бірін-бірі сөгіп, ақырында қайсымыздың сөзіміз дұрыстығын судияға сынатамыз деп маған келісіпті.

Екеуі де өзіме белгілі ақкөңіл, бейнетқор адамдар еді.

Істің себебін білген соң, сұрадым:

– Айына екеуің қанша мал табасың?

Олар айтты:

– Екеуміз 40–50 теңге табамыз.

– Қос пен жер үйдің бағасы не болады?

Олар айтты:

– Екеумізге кішкентай ғана қос, кішкентай жер үй болса болады, жұмысын өзіміз істейміз, отыздап теңгемен істеп болар еді десті.

Бұрын қайда тұрып жүруші едіңіз?

– Ел жайлауға кеткенде біреудің киіз үйін жалдап, жазына 10–15 теңге беруші едік, қыс болса кез келген үйде жатып тұрушы едік; не болмаса бір үйді меншіктеп жатсақ, оған да ақы беруші едік.

Сонан соң айттым:

– Екеуіңнің де сөздеріңіз дұрыс. Киіз үй көшіп-қонып жүруге қолайлы; жаз ел жайлауға кеткенде, сіздер қыстауда қалып, бір қыстаудан бір қыстауға көшіп, сонда алып жүруге киіз қос қолайлы; және жаз қоста қону түгіл, ауасы да ағаш үйден жақсырақ болады. Соның үшін сен қазақ бір шағын қос істеп ал. Қыс қазақ үй салдырмайды, ол уақытта сіздер әр түрлі уақ жұмыс істейсіз. көбісінше үйде отырып. Күн бойы далада жүрген жұмыс адамына, түнде бір мезгіл жылы жер де керек: дұрыстап демалып және жұмысқа ренжімей даяр болуға. Соның үшін, сен мешер, бір жер үй істеп ал. Сонымен жаз қосты алып жүріп сонда тұрарсыз, қыс жер үйде тұрарсыз және жыл сайын біреудің үйін жалдап жүрген ақшаңызға неше жылдық қос пен үй істеп алсаңыз, ақырында бұл пайдалы болар дедім.

Екеуі де төре маған тиді деп шығып бара жатқанда және шақырдым:

– Екеуің жер үйді бірігіп істейсіңдер ме, жоқ басқа істейсіңдер ме? – деп сұрадым.

Қазақ айтты:

– Үйін мешер өзі істей берсін, мен қос тауып аламын.

Сонда және төре айттым:

– Сен, мешер, жаз болса мынау қазақтың салған қосында бірге тұрарсың, соның үшін қостың жарты пұлын сен төле; сен, қазақ, қыс болса, мынау мешердің жылы земленкесінде бірге тұрарсың, соның үшін земленкені сен де бірге істе.

Екеуі де менікі дұрысқа шықты деп, құлдық ұрысып, шығып кетісті.

ДАНЫШПАН ҚАЗЫ

Алжир жұртының патшасы Бауақас деген қол астындағы қалалардың біреуінде бір данышпан қазы бар, онан өтірік айтып ешкім құтылмайды, даугердің қайсысының ісінің ақ екенін айтпай табады деп есітіп, рас па екен білейінші деп, бір көпес кескінді киініп, қазыға қарай жүрді дейді. Қалаға кіре бергенде, бір аяғы жоқ ақсақ тіленші қайыр сұрады. Бауақас қайыр беріп өтейін деп еді, тіленші етегінен ұстап айрылмады.

– Мен қайыр бергенім жоқ па, енді не керек, – деді Бауақас.

Тіленші айтты:

– Қайыр бердің, бірақ тағы бір қайыр қыл, мені мінгестіріп орам ортасына жеткізіп таста, әйтпесе базардағы ат пен түйелер басып кете ме деп қорқамын, – деді.

Бауақас тіленшіні мінгестіріп, орам ортасына жеткен соң, тіленшіні түсірейін деп тоқтады. Тіленші түспеді.

Бауақас айтты:

– Енді неге тұрсың, түс, орам ортасына жеттік қой.

Тіленші айтты:

– Неге түсейін, ат менікі, атыма дау еткің келсе, қазыға жүр.

Төңіректегі халық жиылып, бұлардың дауын есітеді, бәрі де айтты:

– Қазыға барыңыз, ол қайсыңның ақ-қаранды табар, – деп.

Бауақас тіленшімен қазыға келісті. Келсе, қазының алдында бұрынырақ келіп тұрған да даугерлер бар екен. Қазы ретпен сұрап отырып, бір молда мен мужикті шақырды. Бұл екеуі бір қатынға талас, молда менің қатыным, мужик менің қатыным дейді. Сөздерін тыңдап болып, оларға қазы айтты:

– Қатынды мұнда қалдырып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Олардан соң рет бір қасапшы мен май сатушыға келді. Қасапшының тұла бойы қан, майшының үсті-басы май. Қасапшының қолында ұстаған ақшасы бар, майшы сол ақша ұстаған қолынан ұстап жібермей тұр. Қасапшы айтады:

– Мен бұл майшыдан май сатып алып, ақшасын беруге қалтамды шығарып едім, майшы ақшаның бәрін тартып аламын деп қолымнан ұстады. Сол ұстаған қалыбымен ақшаны тартып ала алмаған соң, саған бөле саламын деп сізге келді.

Майшы айтты:

– Бұл сөзі өтірік, қазы. Қасапшы маған май сатып алуға келген соң, бір бақыраш май құйып бердім. Сонда қасапшы айтты: бір алтын айырып берейін деп.

Мен айырып бер деп қалтасымен ақшамды шығарып, алдымыздағы тақтайға қойғанымда, қасапшы ақшаны алып қашайын деп еді, қолынан ұстай алып, жібермей сізге келтірдім, – деді.

Тыңдап болып, қазы айтты:

– Ақшаны мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз.

Енді кезек Бауақас пен тіленшіге келді. Бауақас бастан-аяқ істің мәнісін айтып еді, тіленші дауыстады:

– Мұның сөзі өтірік. Мен атқа мініп қалаға келе жатыр едім, бұл көпес жерде отыр екен, қалаға жеткізіп таста деп өтінді. Сонан соң, атыма мінгізіп қалаға келтірген соң, түс десем аттан түспей, ат тіпті өзімдікі деп әуре етіп жүргені, – деді.

Қазы азырақ ойланп тұрып:

– Атты мұнда қойып, өздеріңіз ертең келіңіз, – деді.

Келесі күні көп кісі жиылды қазының төресін есітеміз деп.

Әуелі молда мен мужик келді. Оларға қазы бұйырды:

– Қатын молданікі, мужикке елу шыбық ұрыңыз.

Айтқанынша сол жерде-ақ қатынды молда алып, мужикке жасауыл елу шыбық ұрды.

Екінші қасапшы мен майшы келді. Қазы:

– Ақша, қасапшы, сенікі, майшыға елу шыбық ұрыңыз.

Үшінші Бауақас пен тіленші келді. Қазы Бауақастан сұрады:

– Жиырма аттың ішінен атыңды танып алармысың?

Бауақас айтты:

– Танырмын.

Тіленшіге тағы:

– Сен де танырмысың? – деді қазы.

Ол да айтты:

– Танырмын.

Сонан соң екеуің де маған еріңіз деп, ат қораға алып келді. Қораға екеуі Бауақасты кіргізіп, ол көп аттардың ішінен түп-тура барып өз атын ұстады. Оның артынан тіленшіні кіргізіп еді, ол да атты танып қасына барды. Сонан соң қазы орнына келіп отырып төре берді:

– Ат, көпес, сенікі, тіленшіге елу шыбық соғыңыз.

Бұл істердің төресін беріп орнына келтірген соң, қазы үйіне барды, Бауақас қалмай ере келді.

– Сен неге келесің, – деді қазы, – әлде берген төреме разы болмадыңыз ба?

– Жок, – деді Бауақас, – төреңізге разымын, бірақ білгім келеді. Қатынның молданікі екенін, ақшаның қасапшынікі екенін, атты менікі екенін қайдан білдіңіз?

Қазы айтты:

– Қатын турасында білгенім, таңертең қатынды үйіме шақырып: «қара сауытыма қара сия құй» дедім. Қатын жып-жылдам қара сауытты жуып, сонан соң қара сия құйып, бұл іске сонша ептілік көрсетті. Мұнан көрінді қара сия сауытпенен айналысып көрген қатын екендігі; мужик қатыны болса, ондай іске епті бола бермес еді. Осыдан молданың сөзінің растығы білінді. Ақша турасында білгенім, ақшаны кеше кешке бір кесе суға салдым да,

таңертең тұрып қарадым – судың бетіне май шықпас па екен деп; май шыққан жоқ екен. Мұнан көрінеді майшының сөзі өтірік, қасапшынікі дұрыс екендігі; не үшін десеніз – майшының майлы қолымен ұстап тұтынған ақша болса, су бетіне ақшадан май жүзіп шығар еді. Бәрінен сіздің ат турасында қиынырақ болды; сен таныған атты тіленші де таныды, бірақ менің де ойымда сендерге ат таныту емес еді, ат қайсынды таныр екен деп ат қораға алып барып едім. Сіз аттың қасына барғанда оқыранып, ат саған мойнын созды; тіленші қасына барғанда құлағын жымитып, аяғын көтерді – мұнан ат сенікі екендігі білінді, – деді.

Сонда Бауақас айтты:

– Мен көпес емес, Бауақас деген патшаңмын. Сенің тураңда жұрттың айтуы дұрыс па екен деп бұл үшін келіп едім, айтқанындай бар екенсің. Енді тілегің болса тіле, – деді.

Қазы:

– Маған сый керек емес. Патшамның осы мақтағаны да жетерлік сый, – деді дейді.

ҮШ ҰРЫ

Бір сарт қалаға бір есек, бір ешкі сатуға алып келеді; ешкінің мойнында қоңырауы бар екен. Мұны үш ұры көріп, біреуі айтты:

– Мен осы сарттың өзіне білдірмей ешкісін ұрлап аламын.

Екіншісі айтты:

– Мен қолындағы есегін ұрлап аламын.

Үшіншісі айтты:

– Оның бәрі де қиын емес, мына мен сарттың өзінің үстіндегі киімін де ұрлап аламын.

Сол сөзбен бастапқы ұры сарттың артқы жағынан келіп, ешкінің мойнындағы қоңырауды алып, есектің құйрығына тақты да, ешкіні жетектеп далаға алып кетті. Біраздан соң, сарт артына қараса, ешкі жоқ.

Сөйтіп аң-таң болып тұрғанда, екінші ұры келіп:

– Неғылып тұрсың? – деп сұрады.

Сарт:

– Ешкімді алдырдым, – деді.

Ұры айтты:

– Мен көрдім, ешкі жетектеген біреу жаңа ғана осы орманға кіріп кетті, қусаң, жетесің.

Сарт:

– Ендеше құдай үшін есегімді ұстай тұр, – деп, есегін ұрыға ұстатып, өзі ағашқа жүгіріп кіргенде, бұл ұры есекті алып жөнелді.

Біраздан соң қайтып келсе, есегі тағы жоқ.

Мұнан соң сарт байғұс жылап, жолға түсіп жүре берді.

Сарт сөйтіп келе жатса, жолдың үстінде, судың жағасында жылап отырған бір адамға ұшырап, «неге жылап отырсың» деп сұрады.

Ол кісі айтты:

– Бір байдың қызметкері едім, бай бір қапшық алтын беріп қалаға алып бар деп жіберіп еді; осы судың жағасына жеткен соң, демалайыншы деп сүйсініп жатып ұйықтап кетіп, ұйқы ішінде абайсыз қапшықты суға итеріп жіберіппін, енді неғыларымды білмей отырмын.

Сарт:

– Ендеше суға неге түсіп алтыныңды алмайсың? – деді.

Кісі айтты:

– Жүзе білмегеннен судан қорқушы едім, қапшықты алып берген кісіге 20 алтын берер едім.

Сарт ойлады:

– Есегім мен ешкімді алдырған үшін маған бұл құдайдың жіберген олжасы шығар, қапшығын әперіп, 20 алтын алайын деп, жалма-жан шешініп, киімінің бәрін тастап суға түсті. Су ішінде олай-бұлай жүзіп, тайыз жерінде жүріп іздесе де қапшық табылмады.

Біраздан соң, шаршап қайтып келсе, киімін манағы үшінші ұры алып жөнелген екен.

ҮНДІ

Үнді жұртының бір адамы бір жақтан үйіне қайтып келсе, үйдің қасындағы ағаштың басына кептіруге іліп қойған еті жоқ. Ағаштың айналасын әбден жүріп, қарап болған соң, орамға шығып жолай дауыстап сұрайды:

– Аласа бойлы, қолында қысқантақ мылтығы бар, соңында тарақ-құйрық кішкентай иті бар, бір қарт адам көрдіңіз бе? – деп.

Бұл кісіні әркім көрген екен, сілтеумен барып тауып, ұрысын ұстапты-мыс. Ауылдас адамдары үндіден «ұрының түсі-түгін қайдан білдіңіз» деп сұрасыпты. Сонда үнді айтты дейді:

– Ұрының аласа бойлы екенін білгенім, менің қолыммен ілген етімді, ол ағаштан аяғының астына тас қойып, соның үстіне шығып алыпты. Қарт екенін білгенім, жүргендегі ізінен байқадым – адымының арасы тым жақын екен. Мылтығының қысқа екенін: етімді ұрларда, мылтығын ағашқа сүйеп қойған екен, сонда мылтықтың аузы ағаштың кішкене қабығын жырып кетіпті, жер мен сол жырылған қабықтың арасынан шамаладым. Ұрының қасында иті бар екенін және ол иттің өзі кішкентай, құйрығы тарақ-құйрық екенін білгенім, етімді ұрлап жатқанда, ит анадай бір құмайтырақ жерде отырған екен; соның құмға түсіп қалған ізінен және былғандатқан құйрығының табынан байқадым, – депті-міс.

ЖИРЕНШЕ ШЕШЕН

Жиренше шешен жолаушы келе жатып, бір ауылдың тұсына келсе, ауылмен екі арада өзен суы тұрған соң, өткелін біле алмай сасып тұрғанда, судың ар жағынан су алуға шелекпен бір қыз келді дейді. Жиренше дауыстап сұрады:

– Бұл өзеннің өткелі қайда? – деп.

Қыз айтты:

– Анау жақта бір өткел бар, алыс, алыс та болса жақын, берірек бір өткел бар, жақын, жақын да болса алыс.

Мұның не сөз екенін аңғармай, Жиренше жақын деген өткелге барып, жүріп кетіп еді, судың орта жеріне барғанда аты омбылап жығылып, үсті-басы былғанып, азармазар қайтып шықты. Сонан соң алыс та болса жақын деген өткелге барып, оп-оңай ар жақтағы қыздың үйіне келді. Үйіне кіріп отырған соң, Жиренше қызға қарап:

– Жаным, қарным ашып алыстан келемін, тамағыңның тәттісін бер, – деді.

Қыз айтты:

– Бір тамақ бар, ащы, ащы да болса тәтті; бір тамақ бар тұщы, тұщы да болса ащы.

Жиренше:

– Ащы да болса тәтті деген тамағыңды келтір, – деді. Қыз тұрып шанастан бір уыс тұз алып, бір аяқшаға салып, Жиреншенің алдына қойды. Жиренше мұны көріп:

– Жаным, құр тұзды қалай жеймін? – деді.

Сонда қыз үндемей, тұзы жоқ кара көже құйып берді. Жиренше, өзі де данышпан ақылды кісі, ойлап отырып, бұл сөздерге түсінді; және өзінің үй иесінің берген мәзірін күтпей, тәтті тамағыңды бер деп сұрағанына ұялды. Сол істерінен Жиренше қыздың есті қыз екенін аңғарып, ақырында өзіне қатындыққа айттырып алды дейді.

Қыздың аты Қарашаш сұлу, жұртқа белгілі көркем, данышпан болған соң, заманындағы хан күндеп, Жиреншемен қас болды. Бір күні ханның көңілі шапқан соң, аспазшылар алдына бір қаз пісіріп алып келіп қойысты. Жиренше қасында отыр екен, хан оған бұйырды:

– Бұл қазды өзіме, ханымға, екі балама және өзіңе, біріне артық, бірімізге кем жібермей бөліп бер; егер біреуімізге бір мысқал артық-кем болса, өзінді қатты жазаландырамын, – деп.

Жиренше қолына пышақ алып, әуелі қаздың басын кесіп ханға берді:

– Тақсыр, сіз біздің басымызсыз, міне, сізге бас, – деп.

– Екінші – хан ханымсыз болмас, ханым хансыз болмас, құс мұрынсыз болмас; олай болса, ханым, сіздің мойыныңыз, – деп, оған қаздың кеңірдегін кесіп алдына қойды.

– Мынау екі балаңыз – сіздің екі қанатыңыз, оларға міне қанат, – деп, қаздың екі қанатын кесіп қойды.

– Мен өзім, тақсыр, бас та емес, аяқ та емес, орташа ғана адаммын, мынау құстың орта денесі маған лайық, – деп, қаздың қалған денесін өз алдына қойды дейді.

Жаңа біраз күн өткен соң, хан аң аулай далаға шығып жүріп, домалап бара жатқан бір қаңбақты көріп, Жиреншеге бұйырды:

– Барып қаңбақтың көшу-қонуының қайда болатынын сұрап кел, жауабын дұрыс келтірмесең, жасауылдарға ұрдыруға бұйырамын, – деп.

Жиренше атын борбайға салып жіберіп шауып кетті де, қаңбақты қуып жетіп найзасымен шаншып тоқтатып, біраз тұрды-тұрды да, қайта ханға келіп айтты дейді:

– Тақсыр, қаңбақтан бұйрығыңызша сұрадым. Қаңбақ айтты:

– Сұрата жіберген хан тентек пе, сұрай келген сен тентек пе, көшерімді жел біледі, қонарымды сай біледі, – деп.

Осылайша әуре етіп жүре-жүре, хан Жиреншенің ешбір тұзаққа түспегеніне өшігіп, енді лайығын тапса, тіпті, өлтіріп, қатынын алуға ойланды. Бұл ыңғайын таныған соң, Жиренше қайғыда болып жүргенде, бір күні Қарашаш сұлу байынан сұрады:

– Неге қамығасың, – деп.

Жиренше мағынасын айтты, Қарашаш айтты:

– Достым, қайғырма, бұған бір ақыл табылар. Екі күннен соң хан, билерді үйге қонаққа шақырыңыз.

Жиренше елінен озған ақиық шешен атанса да, өзі кедей екен дейді. Кедейлігі турасында әлі күнге қазақта қалған бір сөзде бар ғой: ханның сәулетті ордасында күн бойы әдемі төсек үстінде отырып, кеш өзінің қара лашығына келіп, тулақ үстіне жатып айтады-мыс: «ай-һай менің өз үйім – кең сарайым боз үйім» деп. Қатынының әлгі айтқан сөзін есітіп, Жиренше айтты:

– Хан-қараны шақырып, қай жерге отырғызамыз және немен сыйлаймыз?

Қарашаш айтты:

– Оның ақылын маған қоя беріңіз.

Екі күн өткен соң, Жиренше ханды жан-жаранымен қонаққа шақырды. Хан да, жасауылдары да Жиренше бізді немен сыйлар екен, көрейік деп келіпті-міс. Сыйғаны үйге кіріп, сыймағанына далада киіз жайып, тегіс отырып болған соң, Қарашаш сұлу өзі тұрып ханның алдына бір аяқшаға салған азғана сүт-қаймақты келтіріп қойды. Хан шынашағымен ғана қаймақтан аузына алып салып еді, бұл қаймақ ханның өмірінде жеп көрмеген артықша бір тәтті дәм; және сол шынашағымен бір-екі алып жегенде тойып та қалды. Ханнан қалғанын қасындағы жақсыларына беріп,

үй ішіндегі жан біткеннің бәрі де не тамақ екен деп аздап алып дәмін татысты. Аттанар уақытта, хан Қарашаш сұлудан сұрады:

– Сұлу, бұл берген тамағыңыз не тамақ, біз көрмеген бір тәтті дәм екен, үйретсең аспазшыларыма бұйырайын, әрдайым осындай тамақ істеуге.

Сонда Қарашаш айтты дейді:

– Тақсыр, сіз білесіз біздің жарлы екенімізді; ерім сізді жақсыларыңызбен қонақ етуге ниет еткен соң, не тамақпен сыйласам болар деп уайымға қалдым; ақырында ойладым: дүниедегі тамақтың асылы – адамның сүті болса керек; не үшін десеңіз – бала бес-алты жасқа келгенше жалғыз емшек сүтімен күн көреді. Соның үшін өз сүтімді сауып, осы қаймақты істедім, – деді.

Хан «ах» деп санын бір соғып, шыға жөнелді дейді. Ол заман да, бұл заман да белгілі – емшегінің сүтін ішкен әйел шеше есебіне кіріп, қатындыққа алуға болмайтындығы.

Мұнан соң бірнеше күннен соң, хан Жиреншені шақырып алып, қиянат істерімді кешіңіз деп өтініп, көп мал сыйлапты-мыс.

ҚАРАҒЫЛЫШ

Ертеде бір бес ағайынды жігіт бар екен. Бесеуі бір бәйтеректің қасына жарты жер салған екен. Егіні піскен соң түнде келіп біреу жеп кетеді екен. Сонан соң олар егінін күзетіпті. Әуелі үлкен ағасы күзетіпті, бірақ ешкімді көрмепті. Солайша төрт ағасы төрт күн күзетіпті. Бесінші күні ең кішісі күзетіпті, аты Қарағылыш екен. Қарағылыш күзеткен күні көктен бір кара бие келіпті; егінді жеп жатқанда Қарағылыш оны ұстап алыпты. Сонда әлгі кара бие айтыпты:

– Ей, бала, мені жібер, – деді, – менің бес құлыным бар, бесеуін бесеуіңе берейін, – деді.

Қарағылыш оны қоя берді. Сонан соң кара бие құлындарын алып келіп, ең кішісін Қарағылышқа берді, бөтен төртеуін төрт ағасына берді. Сонда бәрі жарысқанда Қарағылыш озады екен.

Бір күні Қарағылыш жұлындай жерден түтін көріпті; көрген соң соған барыпты, барса — бір жалмауыз кемпірдің үйі екен. Ол кемпірдің бес қызы бар екен; қыздарының ойнайтын, жататын, тамақ ішетін үйлері бөлек-бөлек екен. Сонда Қарағылыш қыздардың ойнайтын үйіне барып, кілемнің астына жатыпты. Қыздар келе бергенде, кілемді көтеріп қалыпты. Сонда қыздар ойбайлап, шешесіне барыпты. Шешесі ұрысып жіберіпті. Сонан соң қыздар келіп ойнап отырғанда, Қарағылыш қыздарды ұстап алып, төртеуін екі қолтығына тығып, біреуін иініне тығып, атына мініп қашыпты; қашқанда кемпір Қарағылышқа жылап айтыпты:

— Қыздарымды ертең ұзатайын, бүгін өзің қон! — депті.

Сонан соң Қарағылыш қыздарын өзіне беріп, өзі қоныпты.

Кеш болған соң, Қарағылышқа ұйықта деп, төсек салып беріпті. Қарағылыш тысқа шықса, аты бір көзінен қан, бір көзінен жас ағып тұр екен. Сонда аты айтыпты:

— Сен бүгін ұйықтама, ұйықтасаң, сені өлтіреді, жалмауыз кемпір темір тіс соқтырып жатыр, — деді.

Қарағылыш үйге келіп ұйықтамай жатыпты. Сонда кемпір келіп, есікті қарап айтыпты:

— Ұйықта, шырағым! — депті де, кетіп қалыпты.

Біраздан соң тағы келіпті. Сөйтіп жүргенде таң атын қалыпты. Сонан соң кемпір қыздарын ырғап-жырғап ұзатыпты, сонда айтыпты:

— Осы жерде үш бел бар, екеуіне қонбаңдар, ең шеткісіне қоныңдар, — депті.

Күн кеш болған соң төрт ағасы ең ортадағысына қоныпты. Қарағылыш жалғыз өзі ең шеткісіне барып қоныпты. Қарағылыш ертең тұрған соң, төрт ағасы жылап жатыр екен, есітіпті, оларға бір кісі айтады екен:

— Қарағылышты әкеп берсеңдер, жіберейін, — деп.

Соны Қарағылыш есітіпті де, соған келіпті; келсе — бір айдаһар екен. Ол айдаһар бөтен ағаларын қоя беріп, Қарағылышты алып қалыпты. Сонан соң Қарағылышқа айтыпты:

— Бермес ханның өлмес қызын әкеп бер! — депті.

Қарағылыш жарайды деп кетіпті.

Келе жатса бір тауды бір тауға қосып жатқан кісіге жолығады. Сонда Қарағылыш сұрапты:

— Неғылып жүрсің? — деп.

Ол кісі айтыпты:

— Қарағылышқа жолдас болайын деп жүрмін, — депті.

Сонымен жүргенде Қарағылыш тағы бір көлді көлге қосып жатқан кісіні жолдас қылып алып және бір мергенді және бір шапшаңды; шапшаң сонша асқан екен: екі отырған сауысқанның бірінің құйрығын біріне кесіп алып жалғайды екен. Солармен бір атқа мінісіп келіпті. Келсе бір екі тау көріпті: сол таудың бүйірінен ірің ағып жатыр екен. Мұның астында ханның ауылы бар екен. Қарағылыш ханға барып айтыпты:

— Сенің қызыңды алайын деп келдім, — депті.

Сонан соң хан айтыпты:

— Бес айла қыламын, бесеуін де тапсаң қызымды беремін, таба алмасаң өлтіремін! — деді.

Әуелі ат жарыстырамыз деп, ат жарыстырыпты. Сонда Қарағылыштың аты алдымен келіпті. Сонан соң хан жаяу кісі жарыстырамын депті. Сонда Қарағылыш манағы жүйрікті шығарыпты; хан бір кемпірді шығарыпты. Ол кемпір бір шелек бал алыпты. Жарысардың алдында ол кемпір жүйрігіне балды беріп-беріп мас қылыпты, ұйықтатып тастап өзі кетіп қалыпты. Сонда жер тыңдаушы да айтыпты:

— Сол бір адам келеді, — депті.

Сонда Қарағылыш мергенге:

— Ат! — депті.

Мерген басындағы шелекті атыпты; шелектің дыңғырлаған дауысымен жүйрік оянып тұра салып, орнынан бір уыс топырақ ала салып жүгіріпті. Кемпірге жеткен соң ол:

— Шеше! — депті.

Сонда кемпір артқа қарағанда, көзіне топырақ шашып қалғанда, кемпір ойбайлап қалыпты. Сөйтіп жүйрік алдымен келіпті.

Сонан соң хан барлығын бір темір үйге қамапты да, жаң-жағынан көрік басыпты. Сонда манағы көл ұрттағыш екі ұртына екі көлдің суын ұрттап әкеліп, үйге шашыпты. Сонан соң хан қызын ұзатыпты. Манағы Қарағылыштың жолдастары орнында қалыпты, оларға Қарағылыш киім берген екен, олар алмапты. Сонан соң Қарағылыш қызды айдаһарға әкеліп беріпті де, өзі кетіп, келе-келе жатып, өзінің ағаларын тауып алыпты.

ТАЗША БАЛА

Ертегі

Ертеде бір шал мен кемпір болыпты. Олардың үш баласы, бес ешкісі бар екен. Бір күні үлкен баласы басқа жерден пайда кәсіп қылуға талап етіп, өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, етінен кемпір мен шалға бір түйір де берместен, арқалап кетіпті. Келе жатса бір өнерші байдікіне келеді. Бұл байға өнер үйренуге ол жігіт жалданыпты. Өнерші бай бек қатты жауыз адам екен, ол жалданған жігітті бір сандыққа салып қойып, аштан өлтіріпті. Үйінде қалған ортаншы баласы, бұ да өнер үйренбекке талап етіп, о да ағасының кеткен жолымен кетіп, о да өнерші байға келіп жалданыпты. Өнерші бай оны да ағасынша аштан өлтіріпті. Үшінші ұлы Тазша бала, о да ағаларындай өзіне тиген енші ешкісін сойып алып, жарты етін әке-шешесіне беріп, олардан рұқсат алып, арқалап кетіпті.

Келе жатса бір қора қойға ұшырапты. Бұл қора қойдың қойшысына жолығып сұраса, бұл қойлар өнерші байдікі екен. Ол Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда барасың? — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Өнер үйренуге барамын, — деп.

Сонда шал тұрып айтады:

— Балам, бұл сөзіңді бөтен ешкімге айтпа, — деп, — өзіңе өтірік айтпа, жатқа (бөтендерге) шынықты айтпа деген, — деп.

Сонан соң бұл бала шалдың бұл айтқаны рас екен деп ойлап, өнерші байға барыпты. Байдың үйіне қонып, ертең жүрейін деп жатқанда, өнерші бай Тазшадан сұрайды:

— Балам, қайда барасың, жолың болсын?! — деп.

Тазша бала жауап береді:

— Мен өзіңдей ер баласы жоққа еншілес бала боламын, — деп.

Сонда өнерші бай айтады:

— Балам, сен біздікінде қал, маған бала бол, біздің бір ақ құнан қойды сойып, той қылып, асық жілігін етімен өзің жеп той, мен өзім жолаушы барамын, — дейді де, өзі жолына кете береді. Тазша бала:

— Қош, әке, жақсы бол! — деп, үйінде қала беріпті. Бұл өнерші байдың үйінде бір қызы бар екен. Бұл Тазша балаға айтады:

— Аға, сен асық жіліктен өзің жемей, керегенің басына іліп қой, сонда бір ақ тазы келіп, жілікке ұмтылар, сонда сен балтамен ол тазыны лақтырып өлтір, — деп.

Мұнан соң Тазша бала ақ құнан қойды сойып, той қылып, көршілерін шақырып, асық жілігін өзі жемей, қыздың айтқанын қылып, керегенің басына іліп қойғанда, айтқанындай ақ тазы келіп етті жілікке ұмтылғанда, Тазша балтамен жіберіп қалыпты; бірақ балтасы тазыға тимей, ит қашып құтылып кетіпті.

Өнерші бай үйіне келген соң, Тазша баланың мұндай істерді істегенін біліп, қатты ашу етіп, бұл итті аштан өлтірейін деп сандыққа салып қойыпты. Бұл байдың бағанағы қызы, әкесі жоқта, сандығының түбін тесіп тамақ беріп, Тазшаны тойдырып тұрыпты.

Бірнеше күндер өткен соң, Тазшаның өз әкесі балаларын іздеп шығып, өнерші байдікіне келіп сұрады:

— Бір Тазша деген балам бар еді, соны көрдіңіз бе? — деп.

Өнерші бай:

— Көргенім жоқ, — деп жауап берді.

Бұлардың сөйлесіп тұрған сөздерін Тазша үйде сандықта жатып есітіп жатыр еді. Бай әлгідей дегенде, Тазша:

— Әке, мен мұндамын! — деп, сандық ішінен айқайлапты.

Даусымен баласын танып, байдың сандығынан шығарып алып, Тазша мен әкесі үйіне қайтыпты. Тазша жоллай әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара құнан қой болайын, мойныма жіп тағып, жетектеп барып базарға жақсы бағаға сат, бірақ жібінді алып қал, — дейді.

Баласы сол жерде айтқанынша қара құнан қой болады, әкесі мойнына жіп тағып базарға апарып сатып, ақшасын алып, үйіне қайтады.

Ертеңіне баласы өз қалпына түсіп, әкесіне айтады:

— Әке, мен бір қара жорға ат болайын, мені базарға апарып сат, пұлымды ал, бірақ шылбырымды алып қал, — депті.

Баласы айтқанынша ат болып, әкесі базарға апарып сатып, шылбырын алып, үйіне қайтты.

Ертеңіне баласы, Тазша, тағы өз қалпына түсіп, үйіне келіп айтады:

— Әке, мен бір жез бұйдалы нар-тайлақ болайын, сен мені базарға апарып сат та, пұлымды алып, бірақ бұйдамады алып қалып, үйге қайта бер, — деді.

Тазша айтқанынша тайлақ болып, әкесі базарға сатайын деп жетектеп келе жатса, алдынан баяғы өнерші бай шығыпты. Ол айтады:

— Маған мынау тайлағыңды сат, — деп.

Тазшаның әкесі айтыпты:

— Тайлағым басы жүз тілла, — деп.

Сонда өнерші бай бұлардың айласын біліп, жаман оймен, тайлақты жүз тіллаға сатып алыпты да, үйіне жетектеп келіп, баяғы қызын шақырып алып, мынау тайлақты ұстай тұр депті де, өзі үйден пышақ алып, тайлақты бауыздайын деп, үйіне жүгіріп кетіпті. Қыз әкесінің жаман ниетін біліп, үйден бұ да пышақ ала шыққан екен, әкесі үйге кірген кезінде, тайлақтың бұйдасын пышақпен қиып жіберіп, босатып қоя беріпті.

Өнерші бай тұра салып үйінен шығып, қашып бара жатқан тайлақты көріп қуыпты. Тазша сонда түлкі болып қашыпты, өнерші бай тазы болып қуыпты, өнерші бай жете берген кезде, Тазша түлкіден үйрек болып ұшыпты. бай онда қаршыға болып қуыпты. Біраздан соң, Тазша бала торғай болып қашыпты, онда бай қырғи болып соңына түсіпті. Онан соң Тазша торғай қалпында шаңыраққа ұшып келіп қонып отырғанда, бай — қырғи келіп таяна бергенде, Тазша қорқып, шүберек болып жерге түсіпті. Өнерші бай онда кісі болып, шүберекті қолына алайын дегенде, Тазша тары болып домалапты. Онда өнерші бай тауық болып шұқиын дегенде, Тазша мысық болыпты да, өнерші байдың желкесіне мініп алып тістеп, тырнап, зорлықпен өнерші байды өлтіріпті. Сөйтіп, оның қызын өзі алып, барша мұратына жетіп, зор бай болып дәурен етіпті.

АЛТЫН-АЙДАР

Бір хан болған екен, оның екі қатыны болыпты, олар бала таппапты. Сол уақытта бұл бай сапарға шығуға ойлансып, қатындарына айтыпты:

— Мен келгенше не істеп, не тауып қоясындар? — депті.

Сонда үлкен қатыны айтыпты:

— Мен сен келгенше алтыннан әдемілеп үй салдырамын, — депті.

Кіші қатыны айтты:

— Мен алтын айдарлы бір ұл, бір қыз табамын, — депті, — ол баланың аты Алтын-Айдар болады, — депті.

Сонан соң бұл хан сапар шығып кетті.

Хан бір-екі-үш жыл жүріп қайтып келіпті. Сонда манағы үлкен қатыны үй салдырып қойыпты, кіші қатыны Алтын-Айдар баланы тапқан екен, бірақ оны үлкен қатыны күндеп, бір сиқыршы қатынға айтып, баласын ұрлап алып, құдыққа тастапты. Ол кіші қатынға сен күшік таптың деп, күшік беріп, бәле қылыпты, сонда бишара тоқал жылапты да, шарасыз көніпті. Манағы хан келіп, күшікті көріп, тоқал қатынды қуып жіберіпті. Енді баланы әлгі кемпір құдыққа салып жіберіпті. Сонда құдайдың құдіретімен жабрайыл періште күс болып келіп, аяғымен көтеріп алып кетіпті де, қаланың шетіндегі бір кемпірге әкеліп беріпті. Ол кемпірдің ұлы, қызы жоқ екен. Сонда ол екі бала үш-төрт жыл тұрыпты. Сол уақытта әлгі кемпір өліпті. Сонан соң бала оқ мылтық атып, құлан-бұлан аулап, етін тамақ қылып, терісін киім қылып жүріпті. Сөйтіп бір таудың шұқырына келіп, соны үй қылып, сонда тұрыпты.

Ол баланың тірі екенін біліп, бұрынғы қас қылған шешесі баяғы сиқыршы кемпірді жіберіпті: Алтын-Айдарлы баланы өлтіріп кел деп. Сонан соң ол сиқыршы кемпір баланы іздеп шығып келсе, бала аңға шығып кетіпті. Қарындасы үйде отыр екен, оған айтыпты:

— Ағаңа айт, мына жақта Күлмесхан дегеннің бір биесі бар; күнде құлындайды, құлындары арғымақ, тұлпар болады, — деді де, кетіп қалды.

Ол кемпір қастықпен өлтіруге ойлапты. Ол жолға барған кісі жолда адасып кетіп өледі екен. Кешке ағасы

келіпті. Сонда қарындасы кемпірдің айтқанының бәрін де тамам айтыпты. Мұны есітіп, ағасы құлынды іздеп, сапар шығып кетіпті.

Жолда келе жатқанда бір дарияға келіпті. Ол дариядан жүрген, өткен кісі әлек болады екен. Бұл Алтын-Айдар өтіп келе жатса, дарияны бір перінің қызы толқын қылып, кемені аударуға келе жатыр екен. Ол аудары бергенде, Алтын-Айдарлы бала қолынан ұстап алып, қолындағы сақинасын, білезігін тартып алып, жолына жүре беріпті. Жүріп келе жатқан Күлмесханға келіпті. Ол Күлмесханның биесі құлындап жатыр екен. Күлмесханға айтыпты:

— Ай, тақсыр, құлыныңызды ұлықсат болса алайын, — депті.

Сонда хан:

— Ала ғой, — депті.

Олар өздері де құлындарын ала алмайды екен. Ол құлынды туысымен бір перінің қызы алып кетеді екен. Сол уақытта бала мұны күзетіп тұрғанда, бір перінің бұлт болып келіп, құлынды алып бара жатқанда, Алтын-Айдар қылышпен бұлтты салып қалыпты. Сонда перінің кебісі мен құлынды алып қалыпты. Сонан соң ханға келіп, кебіс пен құлынды көрсетіпті. Сонда хан бұған бата беріпті, бұл алып қарындасына келіп, құлынды, сақинаны беріпті де, және аңға кетіпті.

Сиқыршы кемпір тағы келіп, құлын мен сақинаны көріп, қарындасына айтыпты:

— Мінекей, мен сендерге жақсылық ойлаймын, — депті, — ағаң саған сақина алып келді, — депті, — тағы енді бір жаққа жібер, онан барып, алтын сандық алып келсін — депті де, кетіп қалыпты.

Ағасы келген соң, қарындасы:

— Тағы бір жерде бір жақсы сандық бар, — деді, — соны маған алып келіп бер, — деді.

Сонан соң ағасы тұлпар құлынына мініп кетіпті. Жолда бір кемпірді көріпті, ол кемпір жердің жарығын жамап отыр екен; бұған келіп:

— Шеше, неғылып отырсың? — депті. Ол кемпір айтыпты:

— Мен осы жердің жарығын тігіп отырмын — депті. — Не үшін десең, осы жерге өзіндей батырлар келіп кіріп, бір сандық үшін өлді, — деді.

Сонда бала:

— Маған да сандық керек, — деп келіп, кіріп кетіпті. Жердің астынан бір пері шығып айқайлапты:

— Тапал-тас, үйде болсаң, хабарлас, — деп айқайлағанда, Алтын-Айдарлы бала тас болып қалыпты.

Тұлпары бір-екі күн келмеген соң, үйіне қайтып, жылап тұрыпты. Сонда қыз ағасының өлгенін біліп, тұлпарға мініп, кемпірге келіп, манағы жер жамап отырған кемпірді көріп, ағасын сұрапты. Кемпір айтыпты:

— Ағаң өлген, барма, барсаң, сен де өлерсің, — депті.

Сонда қыз айтыпты:

— Мен ағамды көріп өлермін, — деп, — көріп кетейін, — деп!

Кемпір айтыпты:

— Сен жылай бар: «жер үстінде мен мұңдық, жер астында сен мұңдық» деп.

Сонда ол қыз осылайша жылап кіріп бара жатқанда, алдынан бір пері қызы шығып, мұңын сұрап, мұны аяп ағасын тірілтіп беріпті.

Сонан соң бұлар бір үлкен көп ағаш көріп, соған келіп кіріпті де, қарындасын тұлпарымен ағаштың шетіне қойып кетіпті де, өзі аралап ағаштың ішіне жүре беріпті. Сөйтіп жүріп бір ақ отау көріпті де, оған келіп кіріпті. Кіріп біраз отырған соң, екі пері қызы ұшып келіп, сол үйдің төбесіне қонып отырып, екеуі біріне-бірі айтыпты:

— Ай, мен бір қорықтым, — депті, — неге десең мені бір бала суда жүріп кемені аударып жүргенімде қолымдағы сақинамды тартып алды, — депті. — Мен ол баланы көрсем, оған қатын болар едім, — депті.

Сонда кішісі айтты:

— Мен де бір қорықтым, — деді. — Неге десең мен де бір ханның құлынын күнде алып кетуші едім, бір күні алайын деп келгенімде, бір бала күзетіп тұр екен. Мен ала бергенімде, менен құлынды тартып алып қалды. Ол табылса мен де оған қатын болар едім, — дегенде:

— Міне, қатын болсаңдар, оларды тартып алған бала мен, — деп түрегелді. Сонан соң екі қыз да бұған некесін қиып тиді. Бұл бала қыздарды отаумен көшіріп, манағы қарындасы мен тұлпарына алып келді. Сонан соң бәрі жиылып бұрынғы орнына келді.

Сол жерде төрт-бес жыл өмір етіп тұрды. Неше күндер өтіпті, бала әр күнде аңға шығып жүреді екен. Бір күні аңға шығып жүрсе, бір адамды көріпті. Екеуі келе жатса, алдынан бір аң шықты да, көлбектеп жүре берді. Сол уақытта бала да, қасындағы кісі де атайын деп ұмтылғанда, әлгі аң кісі болды да, атайын деген кісіге айтты:

– Сенің мынау балаң, – деді.

Балаға айтты:

– Сенің мынау әкең, – деді, – сендерді мыстан кемпір деген сиқыршы кемпір айырған, – деді де өзі жоқ болды.

Сонан соң әкесі мен баласы бірін-бірі біліп жылап көрісіпті де, әкесі баласын үйіне әкеліп қонақ қылып, үлкен қатыны мен мыстан кемпірді шақырып алдырып өлтіріпті. Мұның шешесін бала таппадың деп қайыршы қылып қаңғыртып жіберген екен. Соны алдырып, өзіне бұрынғыдай қатын қылыпты. Алтын-Айдар бала патша болыпты. Бұл баланың қарындасын, қатындарын алдыртыпты, бәрін жинап алып той қылдыртыпты, ат шаптыртыпты, барша мұраты басына жетіпті.

МАҚТА ҚЫЗ БЕН МЫСЫҚ

Бұл екеуі дос болып жүреді. Мақта қыз үйін жинап жүріп, бір мейіз тауып алады. Мақта қыз мысықты шақырады. Мысық келмейді. Шақырады, келмейді. Сонсоң «келмесең қой» деп өзі жеп қояды. Жеп болған соң мысық келіп:

– Неге шақырдың? – деп сұрайды. Мақта қыз айтпайды, сонсоң мысық:

– Ендеше қатығыңды төгем, – дейді. Мақта:

– Мен құйрығыңды кесіп аламын, – дейді. Мысық қатықты төгеді. Мақта қыз мысықтың құйрығын кесіп алады. Мысық:

– Апа, апа, құйрығымды берші, – дейді. Мақта қыз:

– Менің қатығымды төле, – дейді.

Мысық сиырға барады:

– Сиыр, сиыр, маған қатық берші, – дейді. Сиыр айтады:

– Менің қарным ашып тұр, маған жапырақ әкеліп берші, – дейді.

Мысық ағашқа барып:

– Ағаш, ағаш, жапырағыңды берші, – дейді. Ағаш айтады:

– Мен шөлдеп тұрмын, су әкелсең, жапырақ беремін, – дейді.

Суға бара жатса, су әкеле жатқан қыздарды көріп:

– Қыздар, қыздар, маған су беріндерші, – дейді.

Қыздар:

– Бізге сағыз әкеліп берсең, біз саған су береміз, – дейді.

Мысық дүкенге барады:

– Әй, дүкенші, маған сағыз берші, – дейді, дүкенші:

– Маған тұқым бер, – дейді. Мысық тауыққа барады:

– Тауық, тауық, маған тұқым берші, – дейді. Тауықтар айтады:

– Бізге дән әкеліп берсең, біз саған тұқым береміз, – дейді.

Мысық «енді не қыламын» деп бара жатса, бір ін қазып жатқан тышқанды көреді. Мысық тышқанды қорқытып:

– Жаныңның барында айт, үйінде не бар? – дейді.

Тышқан қорыққанынан:

– Үйімде бір батпан тарым бар, – дейді. Мысық айтады:

– Маған бір уыс тары бер, – дейді.

Тышқан үйіне барып бір уыс тары береді. Тарыны апарып тауыққа береді. Тауық тұқым береді, тұқымды апарып дүкеншіге береді, дүкенші сағыз береді. Сағызды апарып қыздарға береді, қыздар су береді. Суды апарып ағашқа береді, ағаш жапырағын береді, жапырақты апарып сиырға береді, сиыр қатық береді. Қатықты апарып Мақта қызға береді, Мақта қыз мысықтың құйрығын береді. Сөйтіп мысық мұратына жетеді.

ДҮНИЕДЕ ЖАМАНДЫҚ НЕДЕН?

Дүниеден безіп, тасқа шығып кеткен, бір ақ жүрек шал қалың ну орманды мекендейді. Ормандағы аң мұнан қорықпайды. Аңмен сөйлесіп ұғысатын болады.

Бір ағаштың түбінде ақ жүрек жатыр еді. Сол жерге түнемек болып қарға, кептер, бұғы, жылан жиылды. Олар «Дүниеде жамандық неден болады?» деп, кеңес құрды.

— Дүниеде жамандық түбі — аштық, тамаққа әбден тойсаң, бір бұтақтан бір бұтаққа қонасың.

«Қарқ-қарқ!» — деп, өлеңді соғасың, тұла бойың лықылдап толған қызық, қуаныш, не көрсең, соған қуанасың, ал енді, бірер күн аш болсаң, көзіңе көрінгеннің бәрін иттің етінен жек көресің, құдайдың күніне де қарағың келмейді, қайда барарыңды білмейсің, бір жаққа жоғалып кеткің келеді де тұрады. Бірден ұшып бір жерге қонасың, сенде дамыл жоқ. Ұшып көрсең, есің шығып, бұрынғыдан да жаман боласың. Не екенін аңдамай киіп кеп кетесің, сені таспен, таяқпен жіберіп ұрады. Ит, қасқыр сүйрелеп жүрген жемтіктен айырмайсың, тамақ үшін аштан қанша қарға өледі. Жамандықтың бәрі аштықтан, — деп шешен қарға соқты.

— Дүниеде жамандық аштықтан емес, жамандық түбі — махаббат. Біз жалғыз-жалғыз өмір сүрсек, уайым-қайғы жоқ болар еді. Жалғыз басқа кедейлік, кемшілік жоқ. Біз жұптап жүреміз, жұптап өмір сүреміз. Жарыңды өзіңнен артық көресің, жарыңды ойлап сенде тыныштық жоқ.

Тоқ па, аш па, суыққа тоңды ма? — деп, сорлайсың да жүресің. Бір жаққа бөлек ұшып жырақ кетсе, не болды деп ойлап, әуре-сарсаң боласың; қаршыға көзін шұқып жатыр ма, балалар ұстап алды ма деп, іздеп өзің ұша жөнелесің, сөйтіп қаңғып жүріп, не қаршығаға, не тұзаққа өзің кез келесің. Жарың жоғалса, жарың өлсе, дүние түкке тұрмай кетеді. Енді дүниеде сүйікті еш нәрсе болмайды. Түк жемей, түк ішпей іздейсің де жылайсың. Қанша көк кептер осыдан өледі, жамандықтың бәрі аштықтан емес, махаббаттан, — деп көк кептер сөйледі.

— Жок, жамандық аштықтан да, махаббаттан да емес. Жамандық түбі — жаман мінез.

Біз тату жүрсек, қастық ойламасақ, кекшіл болмасақ, жақсы болар еді. Бір нәрсе өзің ойлағандай болмаса ашуланасың, дүние көзіңе түк құрлы көрінбейді. Көзіңе не түссе, бәрін жек көресің. Ойлағаның біреуден кек алмақ. Біреуді шақпақ болып ысқырып, іздеп, иіріліп жүргенде,

ашуланып өзінді-өзің ұмытып кетесің, ешкімді аямайсың; өке-шешен тұрса, шағасың, өзінді-өзің жегің келіп тұрады. Өлгенге кейін ашуланасың. Дүниеде жамандықтың бәрі — кара жүректіктен, — деп жамандықтың иесі жылан соқты.

— Жок, дүниеде жамандық аштықтан да емес, махаббаттан да емес, жаман мінезден де емес, қорқақтықтан. Қорықпайтын болса, дүниеде жақсылық жауғандай болар еді. Аяғымыз жүргенде желмен таласады. Қуат көп, мықты жаудан қашып құтыласың. Бірақ, қорықпасақ болмайды. Сырт етіп бір бұтақ сынып кетсе, бір жапырақ сылдырласа, қорқып селкілдеп кетесің. Жүрегің тас төбеңе шығады, қаша жөнелесің. Қоян жүгіріп келе жатса, құс талпынса, бұтақ сынса, жау келіп қалды ғой деп, тұра жөнелесің, дәл жаудың өзіне жүгіріп кез келесің...

О болмаса иттен қашып жүгіріп, аңшыға соқтығасың. Қорқып жүгіріп жөнелесің. Қайда қашып бара жатқаныңды білмейсің, құзға шығып кетіп, құлап өлесің... Ұйықтағанда да бір көзіңмен ғана ұйықтайсың, тыңдап жатасың. Бәрі қорыққанның азабы... тыныштық бізде жоқ. Жамандық қорқақтықтан, — деп момын бұғы сөйлейді.

— Жок, жамандық аштықтан да емес, махаббаттан да емес, біздің көріп жүрген азабымыздың бәрі, жамандықтың бәрі — біздің тәнімізден: аштық, махаббат, жаман мінез, қорқақтық бәрі тәнге байлаулы. Аштық, махаббат, жаман мінез, қорқақтық бәрі — тәннен өсіп-өнеді, олар тәннің асырап өсірген балапаны.

Сондықтан тәнді таза ұстау керек, — деп ақ жүрек ақсақал әңгімені байлады.

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ОЧЕРКТЕР

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ӨЛГЕН АДАМДЫ ЖЕРЛЕУ ЖӘНЕ ОҒАН АС БЕРУ ДӘСТҮРІНІҢ ОЧЕРКІ¹

Өлген адамды қазақтар әдетте үш-төрт сағаттан артық, ал көп дегенде жарты тәуліктен артық сақтамайды; сол сағатта өлген адамның үйіне төңіректегі ауылдың молдалары шақырылады; олар шақырысымен тез келіп жетеді. Шарифат бойынша өлікті арулап жуып, жаназасын оқып көмгеннен кейін, оның көйлек-көншектері және де басқа киім-кешектері кедейлерге беріледі, содан кейін молдаларға садақа үлестіріледі, бұл садақа — ысқат деп аталады. Ысқат, қазақтардың түсінігі бойынша, молдаларға шарифат заңы арқылы белгіленген төлеммен, өлген адамның күнәсын сату деген сөз. Мұхамбеттің шарифаты бойынша, ысқат — өлген адамның тірі күнінде, балиғыға жеткен кезінен бастап, күніне бес рет оқылатын намаздың оқылмай қалған қазалары үшін және рамазан айын (мұсылмандардың ораза ұстайтын айының аты) оразасыз өткізгені үшін құдай жолы (садақа) түрінде кедейлерге берілуге тиіс. Бірақ осы шарифат бойынша: «Өлген адамның күнәсін көтеру», яғни өлік басында — «көтердің бе?» — «көтердім» деп уәде беру міндеті молдаларға жүктелмеген; мұндай сөздерді молдаларға қазақтардың өздері айтқызады. Шарифат бойынша өлген адамның тірі кезіндегі әрбір күніне 30 қадақ бидайдан, ал рамазан айының әрбір күніне 35 қадақ бидайдан — сонда 365 күнге — 277 пұт 20 қадақ бидай ысқат берілуі керек. Бұл бидай жергілікті баға бойынша ақшаға шағылады. Ақша малға аударылады, мал келіп молдаларға үлестіріледі. Ал енді, бұл есеп бойынша өлген адамның үйінен өте көп мал немесе ақша шығару керек болатын оны төлеуге кей адамның бүкіл мал-мүлкі жетпейтін болғандықтан, әдетте, молдалар, әйтеуір, қайт-

¹ Осы еңбек 1870 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің 1-санды запискасында басылған.

кен күнде де шарифат талабын сақтау үшін ысқатқа шығарылған малды аса қымбат бағалайды, мысалы, 20 сомның жылқысын 100 сомға не онан да жоғары бағалайды, осы баға бойынша ысқат малын алады. Бұл дәстүрді қазақтар былайша орындайды: өліктің бір жағында, басына таман, оның баласы не туысқаны отырады, ал екінші жағында, қолына құран алып молда отырады. Сонан өлген адам, жоғарыда айтқанымыздай, балиғыға жеткеннен бері (күйлі адамның балаларын 13 жастан, кедей балаларын 15 жастан бастап есептегенде) неше жас жасаған болса, өлген адамның туысқаны молдаға құранды өлік үстінен сонша рет беріп: «Әкемнің, ағамның, не сондай бір туысқанымның күнәсін қабыл етесің бе?» — деген сұрақ қойып отырады. Молда, құранды ала беріп, «қабыл еттім»¹ деп жауап қайырып отырады. Сүйекті үйден шығарарда өлген адамның әйелдері ойбай салып дауыс шығарады, оған ауылдағы басқа әйелдер де қосылады; беттерін тырнап, қан қылады; бастарына түскен қайғы-қасіретін жұрт алдында қаншалық күштірек көрсеткісі келсе, беттеріне де жара соншалық көп түседі. Сонан кейін Мұхамбет заңы бойынша, молдалар өлік басына келіп, жаназа оқиды. Жаназадан кейін өлік бейітке апарылады.

Бейіт ауыл төңірегіндегі ең биік жердің үстінен қазылады, ал оның үстіне салынатын ескерткіш алыстан көрінетін болуы үшін, мүмкін қатары биік етіліп жасалынады; еркектердің ескерткішінің төбесіне — найза, әйелдердің бейітінің үстіне — бақан немесе піскек, ал балалардікіне — бесік қойылады. Бұл бейіттерді жергілікті қазақтардың бәрі де жақсы біледі; елсіз, жолсыз ең далада келе жатқан жолаушыға ол бейіттер жөн сілтейтін белгі болып табылады; өйткені қазақтар бейітке қарап бара жатқан бағытын түзейді де, даңғыл жолдың үстіндегі жолаушылар сықылды жүре береді. Өлген кісіні жерлейтін

¹ Шарифат бойынша өлік үстінен құран емес, өлген адамның бір қымбатты заты берілуі керек. Бұл ретте молдаға: «осы марқұмның оқи алмай кеткен намазы, ұстай алмай кеткен оразасы үшін кешірім жасауға оның осы затын аласың ба?» — деген сұрақ қойылады. Молда: «аламын», — деп жауап беруі керек. Қазіргі кезде қазақтарда ысқаттын осы заңды тәртібі көбінесе сақталып отырады. (Бл. А.)

орынды қарастырғанда, оның бейітінің суға жақын болу жағы еске алынады, өйткені, жүргіншілердің сол бейітті бағдарлап су тауып ішу мақсаты көздестіріледі.

Өлген кісінің әйелі ерінің қайтыс болған күнінен бастап, басына қара жамылады. Өлген кісінің әйелі, оның қызы, апа-қарындастары және ауыл әйелдері күн сайын, ас бергенше, таңертең тұрады да, керегенің көзіне беттерін беріп отырады, содан кейін үш-төрт сағат уақыт бойы өлеңге қосып дауыс шығарады — бұл «жоқтау» деп аталады. Бұл жоқтау өлеңде марқұмның өзі, оның тірі кезіндегі істеген істері мақталады, оның қайтыс болғандығы, үй ішінің және туған-туысқандарының бақытсыздыққа ұшырағаны еске түсіріледі. Бата оқи келген қонақтардың алдында өлген адамның өмірі туралы жоқтау айту — оның қызына немесе, егер жас болса, оның әйеліне тапсырылады. Ал егер бұлар өз жанынан жоқтау өлеңін шығарып айта алмайтын болса, онда өлең шығара білетін басқа біреуден үйреніп, жаттап алады.

Бата оқу үшін өлген адамның алыста тұратын ағайын-туғандары, дос-жарлары, тамыр-таныстары келеді. Келген адамдар, өздерінің дәулетіне қарай, өлген адаммен көңілдістігіне қарай ысқатқа, жерлеуге шығарылған шығынның орнын толтыру үшін екі, үш, жеті не он шақты жылқы немесе түйе жетектеп келеді, бұл «аза» деп аталады. Келушілерді өлген адамның туысқандары зор құрметпен қарсы алады, ал әйелдер жоқтау айтып қарсы алады; жоқтау, қонақтар біраз уақыт тындап, құран оқуға кіріскенге дейін созыла береді, құран оқылған кезде басылады.

Өлген адамның ер-тұрмандары, киімдері, қару-жарақтары және басқа жақсы заттарының бәрі үй ішінде ілулі тұрады; үйдің сол жағына ұшы сыртқа шығарылған ұзын найза қойылады. Найзаның ұшына үлкен орамал байланады. Егер өлген адам жас болса — қызыл, орта жастағы адам болса — қара, қарт болса — ақ орамал байланады. Мұның мәнісі — бұл үйде қандай жастағы адамның өлгенін осы белгі бойынша жүргіншілерге білдіру. Бұл заттардың бәрі кейде бүкіл жыл бойы сол қалпында тұра береді.

Қырық күн өткен соң — қыркы, жыл толғаннан кейін — асы беріледі.

Бір ай бұрын төңіректегі және алыстағы ауылдарға ас берілетін күн туралы (астың сауыны айтылып) хабар беріледі. Асқа қатысқысы келетіндер бәйгеге қосу үшін аттарын жаратуға тиіс болады. Тағайындалған мерзімде ауылдың қасына толып жатқан қаз-қатар киіз үйлер тігіледі, содан кейін келушілерді қонақ ету үшін астың малы сойыла бастайды.

Бай қазақтардың асы ас берушіні көп шығынға ұшыратады; мысалы, менің өзім білетін бір байдың асында 100-ге жуық жылқы, одан әлдеқайда көп қой сойылды, 30 пұт күріш асылып, оның үстіне 10 пұт мейіз салынды, келген қонақтардың көптігі сонша, олар 200 киіз үйге орналас-тырылды, асқа қосылған аттардың бас бәйгесіне 40 жылқы, 4 түйе тігілді¹.

Қонақтарға тігілген үйлерге кілемдер төселіп, көрпелер жайылады; шақырылған адамдардың бәрі осы үйлерге келіп орналасады. Асқа келген әрбір құрметті қазақ саба-саба қымыз әкелуге тиіс; жасы үлкен адамның әкелген сабасы сондай жасы үлкен қарт адамдардың алдына қойылады. Қонақасы берген кезде әрбір қазаққа, оның құрметтілігіне қарай еттің тиісті сыбағалы мүшесі тартылады, атап айтқанда, қарттар мен молдаларға — бас тартылады, оның бір құлағы балаға беріледі; сұлтандар мен жалпы құрметті адамдарға — жая, қабырға, бір кесек бауыр және құйрық тартылады. Ішек-қарын ауыл әйелдеріне беріледі. Мойын малшыға беріледі. Сирақтары мен бүйректері балаларға беріледі. Бұл дәстүрлер сақталынбаса, қонақтар қатты зәбірленіп қалады.

Ет, палау жеп, қымыз ішіп болғаннан кейін жиналған жұрттың бәрі ат шабысты қарау үшін қырға шығады. Бұл арада, ат бәйгеден келгенше, күрес басталады; күресте жыққан адам азын-аулақ бәйге алады. Бәйгеде аты озып келген адам мен күресте жығып шыққан адам бәйгелерін

¹ Кейде бұдан да көп бәйге тігіледі, ал бұрынғы заманда бәйгеге, басқа мал-мүлікпен қатар, күндер де берілген. (Бл. А.)

түгел ала алмайды; бәйгені олардың туысқандары, таныстары үлесіп әкетеді. Сондықтан, кейде аты озып келген адам мен күресіп жыққан адам, тек жеңістің даңқына риза болып қала береді.

Бәйгеден кейін қонақтар тарайды, өлген адамның үйіне ілініп қойылған заттардың бәрі жиналып алынады, ұшына белгі тағылған найза сындырылады; өлген адамға молда құран оқығаннан кейін, өлген адамның әйелінің басындағы қара орамал алынады, сөйтіп бәрі де дағдылы қалпына келтіріледі.

Ас тек ер адамдарға ғана беріледі; ал егер әйелдерге беріле қалса, қонақасыдан басқа жоғарыда айтқанымыздай, бәйге, күрес және де басқа қызғылықты сән-салтанаттар көрсетілмейді және үйге әйелдің қайтыс болғандығы жөнінде белгілер де қойылмайды. Балиғыға толмай өлген балаға, жоғарыда айтылғандай, жаназа оқып жерлеуден басқа, ешқандай ас беру деген болмайды.

ОРЫНБОР ВЕДОМСТВОСЫ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ҚҰДА ТҮСУ, ҚЫЗ ҰЗАТУ ЖӘНЕ ТОЙ ЖАСАУ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ОЧЕРКІ¹

Қазақтардың өзара қоғамдық қатынастары тек қана ескілікті әдет-ғұрыптар бойынша реттеліп отырған кезде, өздерінің достығын жегжат болып нығайтқысы келген адамдар, бірінің әйелі ұл, екіншісінің әйелі қыз тапса, оларды некелеп бір-біріне қосатын болып уәделесе беруші еді. Бұл әдет қазіргі уақытта қалып барады, мұны көршілес халықтардың бірқатар ықпалының нәтижесінен (олардың ықпалы бұл жағынан өте аз) деуге болар еді. Бірақ солай бола тұрса да, бұл әдет көп реттерде әлі күнге дейін бар. Екі-үш жасар ұлы бар дәулетті қазақтың қай-қайсысы болса да, баласына өзі сықылды дәулетті және беделді біреудің қызын айттыруға тырысады. Баласы 10—11 жасқа толысымен-ақ, оның ата-анасы тиісті кәдесін

¹ Осы еңбек 1879 жылы шыққан Россияның географиялық қоғамының Орынбор бөлімінің 1-санды запискасында басылған.

беріп, қалыңдығына ұрын жібереді. Баласын өзінің күйіне және жалпы жағдайына қарай жасы толмай тұрып та, жасы толғаннан кейін де үйлендіре алады, бірақ көбінесе, балиғыға жеткенше үйлендіріп қояды. Ауқатты қазақтар баласын 11—12 жасында-ақ үйлендіре береді; ал енді мынадай реттерде, мысалы, біреудің жалғыз баласы болса, сондықтан ол қазақтарша айтқанда, «баласына келін әперіп, қызығын көргісі келсе», онда баласын 8—9 жасында үйлендіре салады. Сол сияқты, осындай реттерде он жастағы не одан да жас қызды да күйеуге бере береді. Онан соң, кейде он жасар бала, алды 7—8 жасқа келген балалары бар әйелге де үйленіп қалады. Бұл әдетте, баланың ағасы өліп, оның артында әйелі қалған жағдайда кездеседі. Мұндай жағдайда әйел әмеңгерлік дәстүр бойынша, өлген күйеуінің туған інісіне тиеді, ал егер оның туған аға-інісі болмаса, онда оның туысқандарының біріне күйеуге тиюге тиіс. Ал егер өлген кісінің жесірді алатын жас туысқандары болмаса, онда ол әйел (жас та болса) кейде алпыс немесе жетпіске келген шалға тиюге тиіс. Қазақтардың жалпы неке шарты бойынша жесір әйелдің екінші ерімен жас айырмашылығы да, оның тілегі де, сол сияқты басқа дәлелдері де есепке алынбайды. Әмеңгерлердің мұндай правосына басқа рудың адамдарының қандай да болса қол сұғуы бітіспес дау туғызады, мұндай араздықтың түбі кейде кісі өліміне апарып соқтырады¹.

Әйелінен айырылып қалған қазақ екінші әйел ала алады, алғанда екінші қайын атасына айып төлеп алады, бұл айыптың белгілі мөлшері жоқ, бірақ солай бола тұрса да, көбінесе қымбатқа түседі. Қазақ қызы әйелі өлген адамның айттыруын өзіне кемшілік деп санайды. Ондай күйеу — «үйі сынық» деп аталады, бұл оның күйзелгенін көрсетеді.

¹ Жесір дауы деген зор дау: ол дауға правосына қол сұғылған қазақтың момындығы да, іс қозғауға оның ойының жоқтығы да бөгет бола алмайды. Шет адамның мұндай ретте қол сұғуы жәбірленген адамның бүкіл руына қорлық болып есептеледі, сондықтан бұл іске оның барлық руы жұмылады. Сонымен, қарсы жақтың мұндай зәбір беруден бас тартпауы екі жақтың ру араздығын туғызады. Оның соңы барымтаға не тіпті ашықтан-ашық ұрысқа апарып соқтырады. (Б. А.)

Мұндай жағдайларға қарамастан қазақ байларының көбі бірнеше қатын алады. Бұл көп қатын алудың себебі, діннің жол беруін былай қойғанда, мынадай себептерден де болады: әйелін өзі сүйіп алмай, ата-аналарының қосуы бойынша алған қазақтар, мұндай әйелінен өзі сүйетін қасиетті әрқашан таба бермейді, осының салдарынан ондай ерлі-зайыпты адамдардың арасы суиды, шығысады, сонан кейін күйі көтерсе ол екінші әйел алады, бұрынғы әйелін де өзіне қалдырады¹.

Егер екінші әйел жөнінде де қателескен болса, онда ол өзінің мұнысына ыза болып, кейде, үшінші әйел алады. Онан соң, көп қатын алуға тағы басқа да қазақтардың ойынша, өте маңызды, мысалы, әйелінің мұрагер болатын ұл таппауы сияқты себептер де болады. Қазақтарда өздерінің көп қатын алуларының мақсатын айтпай-ақ түсіндіретін бір мақал бар. Оны орысшаға аудармай-ақ, қазақ тілінде жазайын: «Байтал көп болса, құлын да көп болады»² дейді қазақтар.

Даңқты қазақтар әрқашан өзінің баласына басқа бір рудан, тайпадан барып, өзіндей даңқты адамдардың қызын айттыруға тырысады, қазір де солай. Қазақ арасындағы аңызға қарағанда, қыз айттырудың мұндай тәртібі Есім деген ханның бұйрығы бойынша орнаған көрінеді.

Қазақ қарттары мұндай тәртіпте алысты болжағандық бар екенін, өйткені, қазақ арасы тыныш болмаған кездерде оның халыққа пайда келтіргенін айтады. Шынында да, қазақтарға кейбір билердің ықпалының өте күштілігіне қарағанда (би деген атақ қазірде де бар), жауласып отырған рулардың басты адамдарының бір-бірімен құда болуы жеке рулардың өзара татуласуына себеп болды деуге болады. Қазақ арасында қазір берік орын теуіп отырған әдет, атап айтқанда, өзінің сегіз атадан жақын туысқандарының қызына үйленбеу әдеті, мүмкін, осы себептен енгізілген болар.

¹ Әйелін өз еркімен қоя беру қазақта еркектер үшін лайықсыз іс деп саналады, жұрт ондай адамды күлкі етеді. (Б. А.)

² Мұны В.Н. Плотников орысшаға: «Если много будет кобыл, то и жеребят будет много» деп аударған екен. (Б. А.)

Бұл арада бір айта кететін нәрсе, Мұхамбеттің заңы тіпті жақын қарындастарына да үйленуге рұқсат етеді. Бұл қазақтан басқа мұсылмандардың бәрінде де бар.

Екі-үш қатыны бар қазақтардың ең алғашқы үйленген әйелі бәйбіше деп аталады. Оны ері де, басқалар да сыйлауға тиіс. Барлық үй шаруашылығын басқару ісі соған жүктеледі. Қалған әйелдері тоқал деп аталады. Осы аттан қазақтардың оларды онша көп сыйламайтындығы көрінеді, солай бола тұрса да олардың көбі ерінің сүйікті жары болып табылады.

Дәулетті қазақтар әрбір әйелін жеке үйге, тіпті, бөлек ауылға қояды. Бірақ, көпшілігі бір үйде-ақ тұра береді.

Баласына қалың бергісі келген ата-ана, құда болғысы келген адамның үйіне өзінің екі-үш жақын адамдарын жіберіп, құда болу жөнінде сөз салғызады. Егер қыздың ата-анасы бұл ұсынысты қабыл алса, жіберілген адамдар сол арада қалың мал туралы сөйлесіп келіседі. Дәулетті адамдардың беретін қалың малы, басқаша айтқанда қарамалы, әдетте, келісуіне қарай, ірілі-уақты 47 жылқы болады. Қалың малдың мөлшері жөнінде мынадай бір өзгешеліктер бар: Кіші жүзде (бұрынғы Орынбор облысы қазақтарының батыс жағы мен орта жерінде) қалың малға 50 жылқы (бес жиырма) беріледі. Орта дәулетті қазақтар уақ малдарын, мысалы, құлынын, бұзауын, тағы басқаларын қосқанда, 37 қара береді. Оның үстіне, қалың малмен қабат, бесжақсы туралы да келісіледі. Бесжақсыны қалыңдығының сәукелесіне арнап, күйеу беруге тиіс. Ең бай қазақ бесжақсыға 500—600 сом береді, орта дәулетті адам 200—300 сом береді, мұндай кәде, көбінесе, ақшалай төленеді.

Екі жақ сөз байласқаннан кейін, сөз салуға жіберілген адамдар ауылына қайтады. Осыдан кейін көп кешікпей, күйеу баланың ата-анасы оның қайын атасының үйіне жоғарыда айтылған шартты әбден бекіту үшін 5—10 адамнан құралған құдашылар жібереді. Құдалардың келе жатқан хабарын есітіп қалыңдықтың ата-анасы ауылдан оқшаулау бір жерге үй тігеді де, оның ішіне кілем жайып, көрпе төсеп, көпшіктер қояды; қонақтар сол үйде қабылданады, бірақ мұның өзгеше салты болмайды.

Ертеңіне құдалар айттырылып отырған қыздың әкесінің үйіне шақырылады. Бұл арада мынадай бір қызық әдет болады.

Қонақтар қалыңдықтың үйіне шақырылғанға дейін бір топ әйел жиналып, сұйық қамыр әзірлейді, балшық әкеледі, оның бәрін жеке табақтарға салып қояды, бірнеше жаулық, арқан дайындап қояды, үйдің жанында өгіздер байлаулы тұрады. Бірнеше әйел әлгі айтылған балшық, қамырларын қолдарына алып, есіктің жанына көрінбей тұрып алады, содан кейін үйге құдалар шақырылады. Бұлар келіп табалдырықтан аттай бергенде, жасырынып тұрған әйелдер, қапылыста бас салып, біреулері құдалардың бетіне қамыр жағады, екіншілері балшық жағады, содан кейін күштеп бастарына жаулық тартады, теріс қаратып өгізге мінгізеді, сөйтіп таңып тастайды да, өгізді далаға қарай қуып ала жөнеледі. Осыған әбден күлісіп алғаннан кейін екіншісіне кіріседі. Арқанның бір ұшын шаңырақтан өткізіп алады да, екінші ұшына, бет-аузы қамыр-қамыр, балшық-балшық болған құдалардың біреуін байлап, арқанның ана ұшынан тартып, байғұс құданы шаңыраққа салбыратып іліп қояды. Шаңырақтан түсіріп алып балшыққа аунатады, апанға салады, тағы сондай әзілін істейді.

Құдалардың мұндай түріне қарағанда, мысалы, өгіздің үстіне таңылған құданы өгіз тулап жығып кеткенін көргенде, шынында да, ішек-сілең қатады, сақалы желтілдеген еркектің басына жаулық тартқан кезде, тіпті күлкінді тыя алмайсың. Бірақ мұның бәрі бейшара құдаларға қандай болып тиетіндігін ешкім ойламайды.

Ақырында мұның бәрі аяқталып, құдалар қалыңдықтың үйіне шақырылады. Осы арада оларға кәде беріледі. Бірінші, ең бағалы кәде күйеудің әкесіне беріледі, екінші кәде сол ауылдың үлкеніне беріледі, сонан кейінгісі келген қонақтарға үлестіріледі. Кәденің бағалы болуы берушінің көңіліне, мырзалығына байланысты; бірақ көбіне, оның бағасы бесжақсының сомасына теңелуі керек. Көбінесе, бесжақсының өзі де кит кигізудің есебінен күйеудің ата-анасына қайтарылып беріледі.

Құдалар аулына қайтқаннан кейін күйеудің әкесінен кәде, қалың мал, бесжақсы алу үшін енді ол ауылға қалыңдықтың әкесінің өзі барады немесе өзінің орнына баласын не туысқанын жібереді.

Ауыл адамдары күйеудің аулына келген қонақтарды да қалыңдықтың аулында болған тәртіппен, сондағы әзілмен қарсы алады. Барған құдалар қалыңдықтың аулында қандай келемежге ұшыраса, күйеудің аулына келген құдалар да нақ сондай келемежге ұшырайды.

Келген қонақтар, қазақтардың дәстүрлі тойынан кейін, қалың мал алуға кіріседі, егер қалыңға арналған малдың ішінде ауру не басқа бір кемшілігі бар мал болса, ондай мал қалың мал қатарынан шығарылады, оның орнына басқа мал қосылады. Күйеудің әкесінің беретін кәделері, бұл сапар, қалыңдықтың әкесінен алынған кәделерден, бағасы жағынан алып қарағанда кем болады, бірақ қалыңдықтың әкесінің шеккен мұндай зияны басқа бір реттермен өтеледі.

Алғашқы құда түскеннен кейін екі-үш жыл өткен соң күйеудің ата-аналары күйеуді қымбатты кәделермен қалыңдығына жібереді, бұл кәде «ілу» деп аталады. Бай адамдардың беретін ілуі, орта есеппен, 40–50 жылқы болады. Ілумен бірге және басқа да заттар — әр түрлі жібек, шұға шыт сияқты (әйелдерге үлестіру үшін) жіберіледі; бұл кәделер «жыртыс» деп аталады. Жыртыстың бағасы 200 сомға дейін барады.

Күйеу қайнына барғанда мүмкін қатарынан жақсы киінуге, ер-тұрманы сай жақсы ат мінуге тиіс, атқа салынатын ер-тұрман таза күміспен не ең болмағанда, күміс жалатқан заттармен әшекейленуге тиіс. Күйеу басына бөрік кимеу керек, өйткені бөрік оның бетін түгел жаба алмайды, ал қазақтың әдептілік тәртібі бойынша, ондай жағдайда, күйеудің беті түгел көрінбеуі керек, сондықтан ол бөріктің орнына, бұл жолы, оқалы¹ тымақ киюге тиіс. Күйеудің жанында үш-төрт жолдасы болады, олардың

¹ Күйеу қайын атасына, қайын енесіне, қайын ағасына және қайын атасының жасы үлкен тумаларына неке қиярға дейін жүзін көрсетпеге тиіс, сондықтан олармен әлдеқалай кездесіп қалған кезде жасырынып қалуы не қашып кетуі керек. (Б. А.)

жасы үлкені кәде үлестіру сияқты шаруашылық жағын басқарады. Бай күйеудің жолдасының ішінде әнші, күлдіргіш, сықаққой адамдары да болады.

Күйеу қалыңдықтың аулына келген соң қайындары шығып, ілуге әкелген малын көреді, егер оны аз деп тапса немесе мал басында кемістік бар деп тапса, күйеу байғұсты ауылға түсірмей, кейін қайтарып жібереді. Күйеу қайын атасына оның көңіліндегідей ілу әкелуге тиіс, тек сонда ғана ол көңілді, құрметті түрде қарсы алынады.

Ашық түрде рұқсат етілген тәртіп бойынша келіп, қалыңдығын ең алғашқы рет көруге келген күйеу, шаруашылық жағынан қаншама есебіне жетік болса-дағы, қалыңдығын көруге өте ынталы болғандықтан, қайын атасының¹ арсыз-ұятсыз талаптарына, көбінесе, еріксіз көнеді. Ақырында, аларын алып, көңілі тынған қайын атасы күйеудің ауылға келіп түсуіне рұқсат етеді.

Ауылдан екі шақырымдай жерге шатыр тігіледі, оған төңіректегі ауылдан күйеуді қарсы алуға шақырылған әйелдер жиналады. Шатырға қарай келе жатқан күйеу мен оның жолдастары әйелдер шатырдан шыққан кезде тегіс аттарынан түседі. Әйелдер жақындап келген кезде, күйеу бас иіп тәжім етеді. Сонан кейін қалыңдықтың жақын туысқандары оны қолтықтап, жолдас-жораларымен бірге күйеуге арнап тігілген кілем төселіп, жақсы төсек салынған шатырға әкеліп кіргізеді. Осы арада күйеу жолдастарының үлкені — отағасы әкелген кәделерінің бірқатарын әйелдерге үлестіреді: қалыңдықтың туысқандарына бүтін бір кесек матадан, басқаларына бір кезден, екі кезден әр түрлі мата береді, қалыңдықтың туысқандарының қыздарына көрімдік деп аталатын аса құнды кәделер беріледі. Екі тоғыз, яғни тоғыз-тоғыздан екі бөлек зат қайын атасына жіберіледі, онымен қатар, оған күйеудің әкелген аты ер-тұрманмен жіберіледі. Егер ол ат пен ер-тұрман ұнаса, қайын атасы алып қалады, ал ұнамаса, күйеуден ер-тұрманы сәнді жақсы ат талап етеді. Бұл осы жолы

¹ Күйеудің алғашқы ұрын келуден бұрын қалыңдығымен көрісуіне қатты тыйым салынады. Егер қайындары ондай көрісуді сезіп қалса, онда күйеу сау кете алмайды, қайындары оған айып салады немесе қолға түсіп қалса, сабап жібереді. (Ы. А.)

берілмесе де, қайын атасының көңілі толғандай етіліп, кейінірек беріледі.

Оған дейін қалыңдықтың ауылында мал сойылып, той басталады. Ат шабыс, күрес, алтын қабақ ату сықылды қызғылықты сауықтар жасалады, домбыра тартылып, өлең айтылады, күйеуді, қалыңдықты және олардың ата-аналарын мақтаған жырлар жырланады, осынысы үшін ақындар сыйлық алады.

Бұл кездерде күйеу басқа қыздармен, келіншектермен үнемі шатырда отырады, бірақ мұның ішінде қалыңдығы болмайды. Олардың қай-қайсысы болса да күйеуден тәжім етуді талап етуге праволы, рұқсат етілмей тұрып күйеу орнына қайта отыра алмайды. Әдетте әйелдер күйеуді ұзақ уақыт түрегелгізіп қояды, тәжім етуін талап етеді, ал егер күйеу мұны орындамаса, онда олардың кез келгені күйеуді шапалақпен тартып жіберуге не итеріп жіберуге толық праволы. Егер күйеуге бұл да әсер етпейтін болса, онда әйелдер ұрыс-керіс шығарып, тарап кетеді; мұның соңы жаманға айналады, мысалы, қайын атасы күйеуді қуып жіберуі мүмкін. Ал қазір осы дәстүр кейбір аңғарғыш қазақтардың арасында қалып барады. Күйеудің бұл арада көретін бар қызығы — қалыңдығының аулында болған осы күндерінің бәрінде ол күйеуге тілектес қыздардың арасында болады.

Күн кешке айналып, түн болады, қалыңдықтың ата-анасы әдеттегісінен ерте жатады; ал әйелдер қалыңдықты қасындағы басқа бір ауылға алып кетеді (бірақ күйеуге әзір жолатпайды).

Осы кеш сол ауылда бір үй әзірленеді. Оның қожасына күйеу ат мінгізуге не шапан жабуға тиіс, бұл кәде «қызқашар» деп аталады. Осы үйде жұрт екі топқа бөлінеді. Оның бірі — кәдеге жалданылып алынған, күйеу жағын жақтайтын топ та, екіншісі — қалыңдық жағын жақтайтын топ. Соңғы топ қалыңдықты жасырып қояды. Күйеу жағы оны іздеп тауып алған кезде тартыс басталады. Бұл тартыстағы қалыңдық жағының мақсаты қалыңдықты қорғап, бермей қалу да, күйеу жақ топтың мақсаты қалыңдықты тартып алу болады. Ақырында біреулерінің қолы жараланып, біреулерінің бет-аузы да-

ладай қан болып, киімдері жыртылғаннан кейін, әдетте, әрқашан күйеу жағы жеңеді, олар қызды тартып алып, оны жеңгелерінің қолына береді, қызды күйеуге алып барады.

Ауылда осы тартыс болып жатқан кезде, күйеу шатырдан қайын атасының үйіне апарылады. Қайын атасы мен қайын енесі бұл кезде, жоғарыда айтқанымыздай, ұйықтап қалулары керек.

Үйдің сол жағына, есікке таман күйеуге жақсы төсек төселіп, жібектен не басқа бір бағалы матадан жасалған шымылдық құрылады. Күйеу келіп, табалдырықтан аттай бергенде оған үш рет тәжім еткізеді де, үй ортасында жанып тұрған отқа әкеліп қолына сұйық май құйылған темір бақыраш береді. Күйеу бұл майды отқа құяды. Май жалындап жанған кезде, кемпірлер от басына келіп, әуелі жалынға қолдарын тигізеді, сонан кейін маңдайларын, төстерін сипап тәубә етеді. Бұдан кейін күйеуді төсегіне отырғызып, тамақ береді, ақырында шет адамдардың бәрі кетіп қалады.

Қалыңдықты күйеуге алып келген кезде, әйелдер мынадай ырымдар істейді. Есік алдына келіп, өтірік өліп бір кемпір жатады. Күйеу оған азғана кәде береді, бұл кәде «кемпір өлді» деп аталады. Төсек жанында ит болып қалыңдықты төсекке жібермей тағы бір кемпір жатады. Оны қойғызу үшін және оны ол жерден кетіру үшін күйеу оған «ит ырылдар» деп аталатын кәде береді. Кемпір осы кәдеге риза болады да, үйден шығып кетіп қалады. Одан кейін жеңгелері қалыңдықты күйеуге алып келіп, оны күйеудің қасына отырғызады. Осы арада бір әйел олардың көрпесінің шетін көтеріп, жабайын деп отырғанды, ол үшін ол «көрпе қимылдатар» деген кәде алады.

Осыдан кейін күйеу мен қалыңдық бір төсекке жатады¹.

Күйеу қайын атасының аулында үш күндей болып, өз аулына қайтады. Қайтарында қайындары оның үстіндегі

¹ Бұл арада бір ескерте кететін нәрсе — Мұхамбет діні неке кимай тұрып, күйеу мен қалыңдықтың бірге жатуына қатаң тыйым салады. Бірақ қазақтардың бұл жөнінде өз дәстүрі бар, сондықтан күйеудің, жоғарыда айтқанымыздай, қалыңдығымен бір жатуына ешбір кедергі жоқ. (Б. А.)

киімдерін сыпырып алып, оның орнына шамалы киімдер кигізеді.

Сонымен, некелері қиылып қосылғанша, күйеу әйелдерге үлестіретін азды-көпті бағалы кәделер алып, қалыңдығына келіп-кетіп жүреді. Күйеу болып көрген қазақтардың бәрі дерлік неке қиылғанша қалыңдығына осылайша келіп-кетіп (қалыңдық ойнап) жүрген уақытын өз өмірінің ең қызықты, ең жақсы дәуірі деп есептейді.

Күйеу қалыңдығына ұрын келіп кеткеннен кейін қалыңдықтың ата-анасы көптеген кілем, шапан, ішік сықылды жасау әзірлей бастайды, зергерлерге сәукеле жасатады. Мұны келіншек бір жылдай киіп жүреді. Әкесі әзірлейтін басты-басты жасаулардан басқа, шешесі өзінің сүйікті қызына, әкесінен жасырып білезік, сырға, көйлек сияқты заттар әзірлейді.

Барлық қыздардың да жасаулары бірдей бола бермейді. Мысал үшін бұл жерде өзім білетін бір байдың берген жасауын айтып өтейін. Ол қызының жасауына: үй және жасау артатын 25 түйе, кәнауыздан, жібектен, жай маталардан тігілген 125 шапан, 50 кілем, оның 20-сы үлкен, қымбат кілемдер де, қалғандары орташа кілемдер; 25 ішік, оның біреуі жанат ішік, 10 түлкі ішік, қалғандары қарсақ, қасқыр ішіктер, бәрі де мауытпен, жібекпен тысталған; 300 сомдық отау, 5 ат, оның екеуі қызы мінетін жорға, жүз сомдық ат-тұрман, төсек-орын, бірнеше көрпе, көйлектер берді, бұлардан басқа тағы да, бағасы ең кемі 400 сом тұратын, аяқ-табақ, киіз сияқты шаруашылық заттар берді.

Қалай болған күнде де ұяты бар, ауқатты қазақтардың жасауға беретіні оның алған қалың малынан және күйеудің берген кәделерінен¹ кем болмайды. Мұның тек бір жаман жері: қызының келешек үй жұмысының керегі үшін емес, ата-аналарының өз даңқы үшін берілген бұл жасаулар, қалың малға төленген қолма-қол ақшалар мен

¹ Қалың малға және басқа кәделерге күйеудің барлық дерлік мал-мүлкін сыпырып алып, ақырында оған келіншегі мен жалаң отауын ғана беретін жағдайлар да болады. Келесі күйеулер бұған наразылық білдіріп, қазақ әкімдеріне шағынса да, ондай наразылықтар, қазақ дәстүрі бойынша қабылданып, қанағаттандырыла бермейді. (Б. А.)

малға қарағанда, жас қосылған ерлі-зайыптарға оның оннан біріндей де пайда келтірмейді. Кейбір қазақтар малының көбін қалың малға, ілуге және басқа кәделерге беріп, ақырында өзі қатты жоқшылыққа ұшырайды. Қалыңдығымен келген жасау оның шаруасын көтере алмайды, ол жасаулардың да жартысына жуығы дерлік келіншек түскен күндері-ақ, әдет бойынша туған-туысқандарына үлестіріліп беріледі.

Әкесі баласын үйлендіруге бел байласа (атастырғаннан кейін бір жыл өткен соң), онда оған «той малы» деп аталатын тағы да 30—40—50 жылқы айдатып, оның үстіне әйелдерге арналған, ілу ілгенде берілетіндей, басқа да заттай кәделер беріп, қасына жолдас ертіп күйеу баланы қалыңдығының аулына жөнелтеді. Келіншектің отауына керек киіздің жартысын күйеудің өзі береді. Той малы, кәделер тағы басқалардың үстіне күйеу қайын атасына «сүт ақы» деп бір жақсы түйе беруге тиіс, сонымен қатар, «жаныма жақсы» дейтін тағы бір кәде беруге тиіс, бірақ бұл кәде ешкімге деп арналып берілмейді.

Күйеу қалыңдығын алайын деп келген кезде, қалыңдық әкесі, ілу іле келгендегідей, айдап келген малын жаратпаса, құдасының өтінішін қабылдамауы мүмкін (мұндай жағдайлар да кездесе береді). Бірақ, әңгімені ұзарта бермеу үшін, күйеуді қабылдады делік.

Ұзақ уақыт әбігерленіп тойға дайындалғаннан кейін (бұл дайындық кейде екі-үш айға да созылады), ақырында, неке қиятын күн де келіп жетеді. Бұл күні той жасалып, ат шаптырылады, балуан күрестіріледі және тағы да басқа сауықтар болады. Той өткен соң ұзатылатын қыз апа-сіңлілерін, жеңгелерін және басқа қыздарды қасына ертіп алып, туысқандарын аралап танысады. Әрбір туысқан және жақын-жоралары таныса келген қызға сыйлық беруге тиіс: біреулері кілем, біреулері шапан береді, ал кейбіреулері бірнеше кілем, шапан, ішік береді. Сол күні кешкісін төңіректегі ауылдың барлық жастары ұзатылатын қыздың үйіне жиналып, ойын-сауық жасайды, өлең айтады, домбыра тартады, ән салады, қыз бен жігіт айтысады, қыз жеңілсе жеңген жігітке орамал береді, жігіт жеңілсе қызға шапан кигізеді. Бұдан кейін барып неке

қию¹ дәстүрі істеледі. Осы жерде ғана, жұрттың ұмытқан нәрсесі жаңа есіне түскендей, екі куә алдында қалыңдықтан оның осы ұзатылғалы отырған күйеуіне шығуға ризашылығы сұралады. Некелесушілер көбінесе үндемейді, олардың үндемегені риза болғаны деп, молда неке қиюға кіріседі. Неке қиылған күннің ертеңіне қыз жағы күйеудің жолдастарын шақырып, оларға жасауға берілетін бұйымдарды көрсетеді. Сонан кейін бұл бұйымдар түйеге артылып, келіншектің қайын атасының аулына қарай жөнелтіледі де, келіншекке ат ерттеледі. Қыздың әкесі, шешесі, аға-інілері және басқа туысқандарының бәрі ең соңғы рет құшақтасып қоштасады, сыңсу басталады. Бұл күні туысқандарының шын көңілімен жылаған көз жасы көл болады, ал ұзатылған қыз бейшара бәрінен де көп жылайды; қыздың қасындағылар оған: тақиянды тастап, сәукеле ки деп көп жалынады, қыз бұған көпке дейін көнбейді; бірақ киер күні жеткен соң не шара, жеңгелері оны жас келіншекше киіндіріп, жөнелтеді.

Қызын күйеуінің аулына дейін, әдетте, шешесінің өзі шығарып салады, қыздың шешесі ол ауылда үш-төрт күн болып еліне қайтады. Қыздың шешесіне құдалары ат мінгізіп, түйе жетектетіп, оны шығарып салады.

Келіншек түскен күні ауылға олардың тойын тойлауға, келіншекті және оның жасауын көруге жұрт жиналады. Келіншектің отауы атасының үйінің оң жағынан тігіліп, отау ішіне жасаулары ілінеді. Келген жұрт оны көріп, біреулер мақтайды, біреулер сараң екен деп, келіншектің әкесін сөгіп кетеді. Жас жігіттер келіншек отырған шымылдың ішіне кіріп, келіншектің бетіне жапқан пердесін көтеріп қарайды, оның киімін² көреді. Кешке келіншекті атасының үйіне әкеліп кіргізеді. Келіншек келерден бұрын ол үйге қонақтар, күйеудің барлық туысқандары, жыршылар жиналады. Келіншектің ең алғаш

¹ Неке қиюды молда Мұхамбеттің діні жолымен өткізеді, сондықтан, қазақ дәстүріне қатынасы жоқ нәрсе болған соң, оны бұл арада суреттеп жатуды артық деп санаймын. (Ы. А.)

² Келіншек түскен кезінде бетіне перде жамылып жүреді. Бүркенішін тек бір ай, екі ай не одан да көбірек уақыт өткеннен кейін ғана алады. (Ы. А.)

атасының үйіне келуі мынадай түрде болады: екі әйел оны екі жағынан қолтықтап, бір топ әйел оған ере келіп үйге кіреді. Келіншек табалдырықтан аттаған бойдан, ошаққа жеткенше тізесін бүгіп үш рет сәлем етеді, содан кейін үй ортасында жанып тұрған отқа май құяды (бұл майды қатындардың бірі дайындап тұрып, сол жерде келіншекке бере қояды). Лапылдап жанған майдың жалынына кемпірлер қолдарын тосып: «от – әулие, май – әулие» деп беттерін сипайды. Осыдан кейін келіншекті үйдің сол жағына, есікке таман апарып отырғызады. Сол кезде жыршы беташар өлеңін айтады. Онда: «Атанды сыйла – ол сенің әкең, ененді сыйла – ол сенің шешен, күйеуінді сыйла – ол сенің қожан, өсек айтпа» деген сияқты өсиеттер айтылады. Жыршы оқтын-оқтын «қайын атаңа бір сәлем» не басқаларын айтып, соған «бір сәлем» деген кезде, келіншектің қасында отырған әйел келіншектің бетіндегі бүркенішін бір көтеріп, қайта жабады, келіншек тұрып, сәлем етеді. Әрбір осындай сәлемнен кейін, сәлем арналған адам, осы сәлем үшін беретін кәдесін жариялауы керек. Қайын атасы айғыр үйір жылқы, туысқандары шапан атаулары мүмкін, т.с.с. Беташардан кейін әйелдер келіншекті өз отауына апарып енгізеді, тек содан кейін ғана ұзақ күнге шаршаған келіншек шамалы демалуға мүмкіншілік алады. Жасаудың ең жақсыларын қайын атасы алады, қалғандарын, бір-бір шапаннан, ішіктен және басқа заттан, күйеудің өзге туысқандарына үлестіреді. Қорыта келе бір айта кетерлік нәрсе: келіншек өзінің түскен күнінен бастап, екі-үш жыл бойы қайын атасына, күйеуінің және басқа да жасы үлкен туысқандарының бәріне көрінбейді. Олардың үйіне барса, оның төріне шықпайды, есік жақта болады. Қайын ағаларымен әлдеқалай кездесе қалса, жүзін тайдырады, сәлем етеді, сәлем еткені үшін қайын ағалары оған: «көп жаса» деп алғыс айтады. Ал онан соң, келіншек өзінің күйеуінің ер-әйел туысқандарын шын атымен атай алмайды, сондықтан олардың әрқайсысына өзінше ат қойып алады. Бұл дәстүрдің қандай екенін мына бір күлкі әңгімеден айқын түсіне аласыздар:

Бір қазақтың бес ұлы болыпты. Олардың аты: Көл, Қамыс, Қасқыр, Қой және Пышақ екен. Бір күні келіні суға барса, көлдің ар жағында, қамыстың бер жағында қасқыр қойды жеп жатыр екен. Сонда келіні ауылға жүгіріп келіп, «Сарқыраманың ар жағында, сылдыраманың бер жағында маңыраманы ұлыма жеп жатыр, тезірек жанығыш пен кескішті жеткізіңдер», – депті.

ЖҮТ ТУРАЛЫ

Жергілікті мәтелмен айтсақ, біздің Торғай көкжиегін кара бұлт торлап алды, оның жойқын зардаптары осындағы халықтың тұрмыс-тіршілігінде көпке дейін сезілетін болады. Бұл өңірдегі ұзаққа созылатын қуаңшылық пен құрғақшылыққа тәуелді болатын климаттық жағдайларды зерттеудің егжей-тегжейіне бармай-ақ қарапайым тілмен айтсақ, осындағы жайылымдық шөптің түсімі жалғыз да тамаша Торғай өзенінің тасуына үнемі байланысты, ал өз кезінде, Торғайдың тасуы өткен қыс кезінде түскен қардың көлеміне байланысты. Жаңбыр бұл өңірде жаз кезінде сирек болады, өйткені Торғай үйезінде осы берекеге себепкер болатын ешқандай да жағдай жоқ. Өткен үш жыл бойы жазда аптап ыстық тұрды, қыс болмады десе де болады; қардың аз түскені соншалық, қыстың күні тіпті жарамды шана жолы да болған жоқ, кейде жазғы жеңіл арбамен жүру артығырақ көрінді. Әрине, өзендердің тасуы да болған жоқ. Соңғы жаз болса өзінің ыстық желімен күзге таман бейшара, қазір тіпті бейшара Торғайдың онсыз да мол емес барлық дала өсімдігін күйдіріп жіберді. Мұның үстіне өткен жылы жергілікті халықтың қамыс жайылма түріндегі барлық жарамды баспаналарын, сондай-ақ қазақтардың қыстауларда қалдырған дәулетінің біраз бөлігін жайпап кеткен дала өрттері және қосылды. Мәселен, ресми деректер бойынша Торғай үйезіндегі қазақтар өрт болған 24 жағдайда Бескопадағы барлық дерлік, Сарықопадағы біраз баспаналарынан, шаруашылық материалдары мен мал тұратын қора-қопсылары, қыстан қалған шөбі бар көптеген үй-жайларынан

айрылды. Сонымен біз қысты шөпсіз, тебіндіксіз, малға және өзімізге арналған баспанасыз және бәрінен соң өткен жыл бойы көк шөп көрмегендіктен, бұрын-соңды болмаған таңғаларлық арық малмен қарсы алдық. Күз әлі келген жоқ, ал бейшара қазақтар болса абыржысып, әбігерленіп жатты. Олардың далалық түйсік-сезімі келе жатқан қауіп-қатерді сезді; өзіндік қасиеті бар жергілікті астрономдар (есепшілер) қатал қысты болжады, ал жергілікті басшылық өз абыройына орай апатты болдырмаудың әр түрлі амалдарын ойластырып бақты. Алайда табиғаттың болмай қоймайтын қатерлі күштеріне қарсы тұруға ештеңе де көмектесе алмады.

Бізде қыс 24 қазанда басталды да, желтоқсаннан бастап, сәл үзілістермен, ақпанның соңына дейін қатты қарлы боран түтеп тұрды. «Боран» деп айту оңай, ал бұл құбылысты, әсіресе ол үш ай бойы жалғасқан кезді сезіну тіпті сұмдық. Боранды өздерінің жылы үйлеріндегі терезе арқылы көретін кісілер бұл бәлені көз алдына келтіре алмас: оның ерекше үстем күшін мал шаруашылығымен күнелтетін көшпелі халық қана түсініп, жан-жақты сезе алады. Қазақтарды осал киіз үйлерде көз алдыңызға келтіріңізші, өйткені олардың жылы баспаналарын өрт жойып жіберген. Бұл киіз үйлердің жан-жағынан үнемі жел соғады, себебі оларға ықтасын болатын қалың қамыс жазда өртеніп кетті де, сонан ең ақыры отынға да зәру болды. Тағы да көз алдыңызға далада жүрген мыңдаған қазақ малын келтіріңізші, ол мал шөп жоқтықтан азықты өзінің табиғи қаруы – тұяқтарымен мұз болған терең қар астынан ғана таба алады; ал айналаны аязды да қарлы дауыл құрсаған. Аузын арандай ашқан бұл сұмдық дауылдың даладағы барлық жанды мен жансызды да жаншып, сындырып жайпап жатқанын елестетіп көріңіз. Әйтсе де қазақтардың сұмдық жағдайы мен олардың жаздан бері күйсіз малы туралы айтып жеткізуге болмайды. Тағы бір суретті салып көрейік. Қамыспен нашар қымталған киіз үй: оның бір жақ тұсына төрт кішкентай баладан, үй иесі мен әйелінен және кемпірден тұратын семья жайғасқан; үйдің оң жағынан азық-түлікке орын берілген; ортасында отқа орын қалдырылған; қалған басқа орындарда арық

төл – екі бота мен үш бұзау жайғасыпты. Менің соңғылардың қасына орналасуыма тура келді. Сырттан киіз үйдің саңылаулары арқылы екпінмен жарып кіріп, сиықсыз баспананы аяусыз сындыра жаздап әр түрлі дауыспен құлақ тұндыра үрген жел ысқырып тұрды. Есіктен сыртқа шығудың өзі мүмкін емес еді, себебі дауыл аяқтан алып, құтырына сыбаған қарымен көзді ашуға мүмкіндік бермейді. Жан-жақтан соққан өкпек жел, ұйтқыған от, үлкендер бүрісіп қана отырысқан, балалар бақырып, шырылдап жылайды; жабағы жамылғының астында жатқан кемпір аянышты күйде: «Ой, құдай-ай, ой, құдай-ай!» деп аһылап-уһілейді. Отқа қамыс тастап отырған үй иесі әйелінің бет-пішінінен айтып жеткізуге келмейтін қайғы-қасіретті байқауға болатын еді, ал үй иесі бұл кезде тұнжырап үнсіз отырды. Біз осылай ұзақ отырдық, ешкім ештеңе деп тіс жарған жоқ. Бір мезетте үй иесі бірдемеге бел байлаған пішінмен және қандай да бір белгісіз сеніммен орнынан тұрды да, жолға жиналып, өзінің құлақшынының бауын байлап жатты, әйелі жылай бастады, үйден шықпауын айтып жалынды, осыны мен де өтіндім. Бірақ ештеңеге қарамастан үй иесі таяқты алып сыртқа шықты, сол сәтте (бәлкім, жазатайым болсам): «мен Н-ға 20 сом берешекпін, басқадай ешкімге де емес...» деді. Далада, тебіндегі малдарының қатыгез дауылдың қырғынды ермегіне айналғаны оның бойына ерік бермеді...

Оқырман бұл әңгімені әсірелеу үшін келтірді деп ойлап қалмасын. Біздің бұл айтқандарымыз үш ай бойы қиын жағдайға душар болған Торғай қазақтары жайымен салыстырғанда мүлдем мардымсыз әңгіме.

Бұл жердің қазақтары мұндай қатал қысты жиырма жылдай көрген емес, сондықтан олардың малы да ойдағыдай төлдеп көбейе түсетін. 300–400-ден жылқысы, 400–500-ден қойы, 20–40-тан түйесі, 50–60 бастан ірі қара малы барлар бай адам деп есептелмейтін, ал 10–15 бастан аспайтын мүйізді ірі қарасы, 4–6 жылқысы және 20–30 қойы бар кедейлер (жатақтар, яғни көшпейтіндер) қатарына жататын. Мұндай көп малға астық бітік шыққан жылдың өзінде шөп қорын жинап алу мүмкін еместігі түсінікті, ал астық шықпаған жылдары, соңғы үш жыл солай болды,

табындардың көп бөлігі қажеттілігіне қарай ашық далада, шабындықта қалдырылды. Осыдан кейін малдың қырылатыны өзінен-өзі түсінікті. Шынында да солай. Бізге жақын қазақтардың кейбір бақташылары барлық малдан айрылып немесе аман қалғандарын тағдыр тәлкегіне тастап табыннан жаяу оралды. Бір қазақтың 28 ақпанға 1300 жылқысынан небәрі 60 бас жылқысы ғана қалды. Менің 250 жылқыдан тұратын тұқымын асылдандыруға көп шығынданған таңдаулы асыл тұқымды үйірлерім түгелдей дерлік қырылды. Болыстардың бытырай орналасуы себепті толық деректер жинау мүмкін емес. Бірақ далада, әсіресе 8–9 ақпанда болған түтеген боран кезінде көптеген бақташының өлгенін жорамалмен айтуға болады. Ауылдарда қалған семьялар да шығынсыз емес болар деп ойлаймыз. Жақын маңдағы жерлерден жеткен кейбір жеке сыбыстарға қарағанда, 35-тен астам адамның үсіп өлгені белгілі болып отыр, олардың арасында мінсіз адал қызметі үшін бүкіл үйезд сыйлаған бір болыс басқарушысы бар. Егер жеке адам немесе тұтас халық қандай да бір бақытсыздыққа душар болатын болса, онда ол бірнеше рет соғып, қай жақтан, қай жерден келетінін білмей дал боласын дейді. Біз, мысалы, қазақтардың қыс кезінде өздері де аштыққа ұшырайтынына шүбә келтірмедік, себебі олар әншейінде азық-түлік қорын күздің ақырында бүкіл қысқа әзірлейді; әдетте бұл қор қалай болғанда да жергілікті қазақтарға жеткілікті болатын, кейбіреулеріне тіпті келесі жаз бойы жететін. Бұл жолы олай болмады. Дайындалған ұнның көп бөлігі қажетіне қарай арық малға берілді де, жаңа қорды әкелу малдың арықтығынан және жол қатынасының бұзылуынан мүмкін болмады, ал ет болса жетпеді, себебі ұн болмағандықтан етті екі есе жеуге тура келді; оның үстіне бұрынғыдай емес, түгел семьямен бір орында емес, семьяның әр мүшесі бөлек тамақтанды, өйткені үлкендер жағы табынмен бірге жан-жаққа тарап кеткенді.

Ақпанның басында ақырғы аштық келді. Сол себепті біздің үйездің қамқор басқарушысы әскери дүкен қорынан бірнеше жүз ширек ұн, сұлы, жарманы өз жауапкершілігіне алып, ашыққандарға таратып берді, бұдан басқа

ол өзінің қарамағындағы қоғамдық сомадан несиеге бірнеше жүз мың ақша берді. Оның үстіне қыстың бақытсыздығына дұрыс почта қатынасының болмағандығын жатқызу керектігін де айтпауға болмайды. Бізге, мәселен, үйезд бастығының ашыққандарға ұн және басқа нәрселерді қарызға беру туралы ұсынысының Орынборға барған-бармағандығы туралы әлі күнге дейін белгісіз. Аштық болса күтпейді ғой. Жергілікті әкімшілік тарапынан дер кезінде көрсетілген көмектен басқа азық-түлік қоры қалған қазақтардың әлі де аз еместігі көңіл қуантады. Қазақтарда дәстүрмен сәулелеген жақсы ереже бар, осындай жағдайларда бір-біріне міндетті түрде қол ұшын беру керек, өйтпесе сараң кісі халықтың мәңгілік лағнетіне, тіпті қуғынына ұшырайды.

Құдайым-ай! Бейшара қазақтар жазға дейін жете алар ма екен?

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ АШТЫҚ ТУРАЛЫ

Торғай қазақтарының бұл бақытсыздығына қазақ даласында халық тұрмысының тұрақсыз әдісі – мал шаруашылығын неғұрлым мықты егіншілікпен ауыстыру кезеңі туғандығын дәлелдейтін айқын материал деп есептеуге де болар еді. Осыған орай бұл халықтың көшпелі тұрмысын, ең болмағанда күштеу шараларымен тезірек отырықшылыққа айналдыру мүмкін. Бұл ой (қараңыз: «Оренбургский листок». 1880 ж.) Батыс Сібірге арналған тұтас жобаға айналдырылды. Бұл пікір біздің әкімшілік үшін де жат емес. Алайда, қазақ халқының бұл бақытсыздығының күшті әсеріне қарамастан біз сонда да аталмыш жобаға қарсылық білдірген Воронежский мырзаның байсалды да тыңғылықты пікірін (қараңыз: «Оренбургский листок») қолдаймыз және де далада өсіп, халық мұқтажын сезіне білген қыр адамының дауысы қандай жағдайда болса ешкімге зиян келтірмейтіндігіне, ештеңеге кедергі жасамайтындығына сенімді болғандықтан пікірімізді білдіруге ұйғардық. Шынында да дала адамдарының халықтық өмірін жасанды түрде төңкеруге кіріспес бұрын бұл ха-

лықты, оның өмірін танып білу әлдеқайда ақылдырақ болар еді. Қатерлі қателік жасамау үшін бұл халықта аграрлық мәдени дамудың нышаны бар ма екен, отырықшы үстем халықпен арадағы тікелей қатынастан қаншалықты әсер алды екен, бұл халық қоршаған табиғаттың қандан жағдайында орналасқан және т.б. осы сияқтыларды біліп алған жөн. Өйткені, тұтас ұлттың тұрмысын ықтиярсыз өзгерту бұл ұлтты, кейде ең қабілетті ұлтты енжар ұлтқа айналдырумен пара-пар, осындай жай башқұрт халқымен болған деседі, сондай-ақ табиғат заңдарында кішкентай баланы бірден ересек адамға айналдыру мүмкіндігі болатын мысал да жоқ.

Қазақтар қазірдің өзінде сыртқы біреудің итермелеуінсіз-ақ өзіне неғұрлым жақсы да қолайлы жағдайды іздеген барлық адамдарға тән табиғи бір талабымен ғана отырықшылыққа барар жолда келеді. Мұны біз төмендегіден байқаймыз. Он бес жыл бұрын қазақ облысының дала үйездерінде бірде-бір жерүй болмап еді. Біздің тура көз алдымызда қазақтар өздеріне қысқа арнап жылы киіз үйлер тіге бастады, яғни киіз үйге шойын немесе темір пештер орнатты, одан кейін жер кепелер мен шым үйлер салуға кірісті, ал қазір тіпті бірнеше бөлмелік тәп-тәуір үйлер салуда. Қазіргі кезде қазақта жер кепе немесе үйдің болмауы сирек кездеседі, арагидік қыстамаларда тұтас шағын деревнялар пайда болуда. Тұрақты тұратын орындар белгіленіп, жылжымалы үйлер құрылысынан кейін соңғыларына малға арналған сондай мықты қосымша қорақопсылар да салына бастады, дала адамдары шөп шаба бастады, кейде едәуір мөлшерде мал азығын жинайды. Мүмкіншілік болатын жазғы көшіп-қону да сирек; көшқонға қазақтардың көңілі соқпауда, сондықтан линия бойындағы қазақтар өз қыстамаларынан 10–30 шақырымнан ұзап кетпейді, оның өзіне де құлықты емес, төңіректегі шөп таусылып біткен кезде ғана жаз бойы қоныстарын үш-төрт рет қана ауыстырады. Осылайша бір жерде орныға отырып, қазақтар — «осыдан жиырма-отыз жыл бұрынғы екі аяқты жабайы текелер» — егістік, шабындық немесе жайылымдық жердің әр сілемін қадір тұтатын бол-

ды; көбінесе осының салдарынан қазір олардың арасында өзара ұрыс-керіс болады, олар кейде қанды төбелеспен, тіпті өліммен де аяқталады.

Қазақтар енді мүмкін болған жерде егін шаруашылығымен айналысуға талаптанып, онымен әжептәуір шұғылдануда. Бұл орайдағы талпынысты Торғай үйезі қазақтарынан байқауға болады, олар құнарлы жері болмаса да әдеттен тыс еңбек пен шыдамдылықты қажет ететін диқаншылықпен айналысуда, өзен жағасындағы бос жерлерді таңдап алып, бидай, тары және аз мөлшерде сұлы себеді, жыртылған жерге су жүргізетін каналдар тартып, астықтың өсуін өзінше орнатылған суландыру шығырларының көмегі арқылы жасанды суландырумен қамтамасыз етеді. Біздің құрғақ климат жағдайымыз өте жиі суаруды талап етеді, қазақ егіншілерінің таң атқаннан күн батқанға дейін бүкіл семьясымен бірге аңызда еңбек етіп жүргенін көргенде жаның ашиды. Олардың бұл қылығын мұны байыпты еңбек ретінде қабылдамай, бар мұқтаждыққа көнбістенген осындағы орыс шаруалары келеке қылғандай. Әйтсе де біз Қазақ даласын жаңғыртушы, мәдениет жағынан ұстаздар ретінде бар үмітімізді орыс шаруаларына артамыз.

Өкінішке қарай, кейбір дала үйездерінде егіншіліктің ешқандай да болашағы байқалмайды. Бұл жердің топырағы сазды-сортаңды немесе көбінесе құмдауыт келеді, бар өсімдігінің түрі — ащы жусан, климаты кереметтей құрғақ; өзендері жыл санап тартыла түсуде, сондықтан да соңғы жылдары жұрттың көбі азғантай ғана өзендердің өзі буланып кете ме деп қауіптенуде. Мұндай үйездердегі мүмкіндігі бар жалғыз кәсіп — бұл мал шаруашылығы. Оны дұрыс жолға қойған жағдайда, шынтуайтқа келгенде, орасан байлыққа кенелуге болады, ал астық бітік шыққан жылдары шөп қорын ұлғайтқан кезде және шөпті үнемдеп ұстаған уақытта мал шаруашылығы дәп қазіргі жағдайдағы сияқты кез келген жұттан едәуір дәрежеде аман қалады. Бұл жағдайларда да мұқтаждық — басты тәлімгер, соңғы кездегі зардаптардан кейін біздің халық, сірә, ақылды болатын шығар. Қазір де жүйелі мал шаруашылығының мысалдары баршылық. Біз 500 және одан да көп жыл-

қысы бар үйірлер ұстап, шөп жинап алған қазақтарды білеміз. Сәтті жылдары (он жыл қатарынан, кейде көбірек, мәселен, соңғы 20 жылда) орта есеппен жыл сайын 200 құлын алынады. Қазақ малшылары құлындарды үш-төрт жасқа дейін өсіруге қалдырып, базарларда немесе ауылдарда аттарды, айғырлар мен кәрі биелерді сатады, одан кейін өсіп қалған құлындардан жаңа үйірлер құрайды да, аттарды қайтадан саудаға түсіреді және т.б. Осындай жолмен түскен едәуір ақша сауда айналымына жиі жіберіледі, алайда далада әлі дұрыс сауда түрі жоқ. Мұның үстіне биылғы қыстың зардабын мал шаруашылығының мүмкіншілігі жоқтығынан деп қарауға мүлдем болмайды. Торғай үйезінде өткен 1870 жылы және биылғы жылдың басында болған түрлі бақытсыздықтардың мұндай тоғысуы кез келген көшпелі емес, отырықшы халықты да апатқа ұшыратуы әбден мүмкін. Мысалды алыстан іздеп қажеті жоқ. Біздің Торғай қаласы да қазақтар сияқты қиыншылықты бастан кешуде. Үстіміздегі жылы жақын маңда ешқандай шөптің де, қамыстың да болмауы себепті Торғай тұрғындары (оның ішінде мен де бармын) пешке жағатын ештеңе таба алмайтын күйге жетті; бір байлам қамыс 3 сомға, бір арба шөп – 10 сомға; бір пұт қара бидай – 3 сом 50 тиынға; ал майда ақ ұн – 6 сомға жетті; бұл азықтарды ешқандай ақшаға сатып ала алмайтын күндер де болды, содан кейін семьялар от жағылмаған үйде азық-түліксіз апталап отырды, сондықтан шаруаларға қазыналық қормен күн кешуге тура келді; үй малы қырылып жатты, тіпті қаладағы гарнизонның өзі мұқтаждық күйі кешіп, отын үшін казарма шатырын сындырмаққа ниет қылған күндер де болды.

Біз осы баяндауымыз бойынша қазақтар үшін қандай бір тұрмыс қалпы артығырақ болатынына ниет қылған жоқпыз, тіпті қазақтардың мәңгілік көшпелі өмірге азырақ душар болуын қалар едік. Өйткені әр халық алға дами отырып, ең соңында көшпелі тұрмыстан оқу-біліммен тығыз байланысты отырықшылыққа міндетті түрде көшуі керек. Біз қазақ халқының отырықшылыққа қарай бейімделгенін байқадық. Олардың бұлай ұмтылуы ғасыр-

лар бойы тұрмысындағы өте жылдам өзгерістер негізінде сезілуде. Сондықтан іс қазір табиғи түрде жүргізілгеннен гөрі, еріксіз шаралар оларды мақсаттарына тезірек жеткізе қояр ма екен? Жоғарыда атап өткендей, соңғы 10–15 жылдағы мұндай біршама үлкен өзгерістер қазақ халқының болашақтағы 20–30 жыл ішінде қаншалықты есейетіндігіне айқын дәлелі бола алады. Қазірдің өзінде линия бойындағы көптеген қазақтар егіншілік кәсіпті орыс шаруаларынан кем білмейді, ал біраз уақыттан кейін жас халыққа тән төзімділік пен алғырлыққа орай қазақтар да байырғы диқаншылардан қалыспайтын болар. Сондықтан біз Батыс Сібір әкімшілігінің қазақтар арасындағы орыс отарлауына артқан сол бір мәдени үміттерін түсінбей қалдық, оның үстіне қоныс аударушы шаруалардың ойлау қабілеті жағынан қазақтардан айтарлықтай артықшылығы да жоқ. Оның үстіне Россия халықтарын осылай жасанды түрде жақындастыру әдістері әлі күнге дейін ерекше сәтті нәтиже берген емес, біз мұны орыстар арасында бірнеше ғасырлар бойы тұрып келе жатқан татар, башқұрт және басқа бұратаналар мысалынан байқаймыз. Орыстардың қазақтармен жақындасуына табиғи жағдай жасаған дұрыс болмас па еді, оның үстіне бұл орайда қазақтардың табиғатында қанағаттандырылғылық нышандар бар.

Қазақтармен жақын араласқан кез келген орыс қазақ халқының орыстармен қуана қарым-қатынас жасайтындығын, тіпті линия бойындағы қазақтар мен сондағы орыс тұрғындары арасындағы шынайы достық қатынастардың аз емес екендігін, бәлкім, растай алар. Бұдан басқа, біз қазақтардың өкіметтің кейбір құрметті орыс өкілдеріне шынайы да сөзсіз берілгендігінің көптеген мысалдарын келтіре аламыз. Дала жорықтары кезіндегі, тіпті жеке шаруаларындағы қиын жағдайларда олар қазақтардың көмегін жиі пайдаланады. Біздің ойымызша, қарапайым орыс және қазақ халықтарының мұндай табиғи жақындасуына, біріншіден, олардың адамгершілік ерекшеліктерінің кейбір ұқсастықтары ықпал етеді. Екі халық та күнделікті тұрмыстағы табиғилығымен, ақылдылығымен, бұзылмаған діни немесе ұлттық нанымдарымен, ақ жүректілігімен

және әркімге өз діні жақсы-мыс дейтін қарапайым пікірге негізденген еріктілігімен ерекшеленеді. Сондықтан да қазақ халқының орыстармен жақындасуының дұрыс амалын сыртқы әсерден емес, адамгершілік ықпалдан іздесе болмас па екен? Бұған, сонымен қатар қазақтар арасында кеңінен тараған, халыққа жақындасудан тиер пайданы көрсететін орыс білімі де көмектеседі. Басқасын өмірдің өзі көрсетер. Қазіргі күні линия бойындағы қазақтар ешқандай шараларсыз-ақ құнарлы жерлерде қазақтармен іргелес тұрады, кейде олардың жан-жағын орыс мекендері қоршай орналасқан. Сонымен бірге қазақтардың болашақ отырықшылығы үшін егіншілікке қолайлы жерлерді ұқыптап сақтаған дұрыс; мұның үстіне ондай жерлер де аз қалды ғой, ал егерде орыс қоныстанушыларын орналастырса, онда мұндай жерлер тіпті азая түседі. Бізге қазақ егіншілерінің жердің құнарлы әр бөлігін қадірлей бастағаны туралы және ұрпақтарының барлық болашағы осыған байланысты екенін түсіне біліп, ол жерді қандай жағдайда болсын қорғауға дайын екендіктері белгілі. Мұндай қалыптасқан жағдайда қазақтардың орыс шаруаларының жаңа қоныстарына қырғи қабақ танытпауы мүмкін еместігін айту керек.

Қазақ өмірінде орыс қалаларының маңызы мүлдем басқаша. Егер қазақтар орыс диқаны мен малшысынан өзіне жағымсыз бәсекелестерді кезіктірер болса, ал қалалардағы мәдениетті, саудагер және қолөнерші қауымнан қазіргі мәдениеттіліктің, өнер мен білімнің барлық қызметімен дала адамына көмек бере алатын тұтынушыны көргендей болады. Қалалар мен қолайлы жол қатынасының әсері қазақ халқының өмірі үшін өте игілікті болады.

Сонымен, біздің пікіріміз бойынша қазақтар отырықшылыққа өздері жетеді және ерте ме, кеш пе, орыстармен өздері бір арнадан табылады. Оларға тек жерді сақтау керек. Ол жерде малшылықпен қатар егіншілік те пайда болғанымен, жалпы мемлекеттік экономика мүддесі үшін мал шаруашылығы да егіншілікпен қатар мадақталуы керек. Егер Россия өзінің оңтүстік-шығыс губерниялары

Европа үшін астық қамбасы ретінде қызмет ететінін орынды мақтан етсе, онда Қазақ даласы да ең болмағанда бір Россияның мал қорасы боларлықтай қызмет көрсете алады. Ешқандай сыйлықтар, ешқандай ауыл шаруашылығы академиялары қазақтай малшы дайындай алмайды. Россияның құдіретін оның жақсы жауынгері, тамаша диқаны және талантты бақташысы арқылы сезінетін европалық дипломатия үшін бұл малшы жұмбақ қызғаныш тудырады.

Табиғи талпыныс жолындағы қазақты қолдаңызшы; қазір бастан кешіп жатқан кездейсоқ шаруашылық күйзелістерінен оны уақтылы қамқорлыққа алыңызшы; қазақтар арасында орыс білімінің ықпалын дамытыңызшы; жас та дарынды, ақынжанды әсершіл халыққа адамгершіліктің асыл қасиеттері арқылы әрекет етіңізші, сонда қазақ халқы жуық маңда орыс мемлекетімен қосылады, өз бақытын осы жақындасудан көреді де, тек қана мал өсіруші ғана емес, сондай-ақ егінші және тіпті өзі қазір мақтан ететін Россияның қастерлі астында жауынгер де бола алады.

Мазмұны

Өлеңдер	5
Ел аузынан жиналған поэзиялық нұсқалар	24
Мақалдар	56
Жұмбақтар	62
Әңгімелер	67
Этнографиялық очерктер	136

Художественная литература

Алтынсарин Ибрай

КЕЛ, БАЛАЛАР, ОҚЫЛЫҚ

Стихи, рассказы, пословицы, загадки
(на казахском языке)

Бас редакторы *Ә. Пірманов*

Редакторы *Қ. Луқпанұлы*

Көркемдеуші редакторы *Е. Тұмабеков*

Техникалық редакторы *М. Оразбекова*

Корректоры *Ү. Бахова*

«Атамұра кітапханасы» сериясымен
жарық көрген басылымдар:

- Т. Ахтанов.* Қаһарлы күндер.
Қ. Салгарин. Сол бір күндер.
Ә. Кекілбаев. Ханша-Дария хикаясы.
Ғ. Мүсірепов. Ұлпан.
К. Мырзабеков. Менің мұңым – махаббат.
К. Сегізбай. Біз қалада тұрамыз.
К. Мырза Әли. Көкейкесті.
Б. Майлин. Шұғаның белгісі.
Б. Бұлқышев. Заман біздікі.
С. Сейфуллин. Аққудың айырылуы.
Т. Кәкішев. Сәкен аялаған арулар.
Ш. Мұртаза. Соғыстың соңғы жесірі.
Б. Соқпақбаев. Менің атым Қожа.
Т. Молдағалиев. Шақырады көктем.
М. Иманжанов. Алғашқы айлар.
С. Мәуленов. Алыс кетіп барамын.
О. Әубәкіров. Мың мінездеме.
І. Есенберлин. Қаһар.
Қ. Жұмаділов. Бір ғана ғұмыр.
Ә. Нұршайықов. Ақиқат пен аңыз.
М. Сәрсекке. Жетінші толқын.
С. Шаймерденов. Битабар балуан.
М. Мағауин. Тазының өлімі.
М. Мағауин. Көкбалақ.
А. Егеубай. XX ғасырдың екі сағаты.
К. Ахметова. Бақ.
О. Бөкей. Кербұғы.
Т. Айбергенов. Бір тойым бар.
М. Мағауин. Шақан шері.
С. Жүнісов. Жапандағы жалғыз үй.

«Атамұра кітапханасы» сериясымен
орыс тілінде жарық көрген басылымдар:

- Г. Бельгер.* Дождь со снегом.
Б. Канапьянов. Смуглая луна.
С. Санбаев. Белая аруана.
А. Алимжанов. Стрела Махамбета.

ИБ № 127

Теруге 15.12.2005 берілді. Басуға 23.02.2006 қол қойылды.
Пішімі 84x108^{1/32}. Әріп түрі «Таймс». Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 8,82. Есептік баспа табағы 8,62.
Таралымы 3000 дана. Тапсырыс № 2812.

«Атамұра» баспасы, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.

Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы» ЖШС-нің
Полиграфкомбинаты, 050002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41.